

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»
Кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

Андрій НАЧЕВ

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»**

**для здобувачів вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої
освіти зі спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування
(денної та заочної форм навчання)**

Одеса – 2021

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 1 від 20 вересня 2021 року)

Начев А. П. Методичні рекомендації до проведення практичних занять та організації самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія» для здобувачів вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування (денної та заочної форм навчання). Одеса : Університет Ушинського, 2021. 71 с.

Рецензенти:

- Ворніков В. І., доктор філософських наук, доцент кафедри філософії, психології та педагогіки Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку.
- Борінштейн Є. Р., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Методичні рекомендації розроблено для допомоги здобувачам за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування (денної та заочної форм навчання). Подано анотацію дисципліни, плани практичних занять, завдання для самостійної роботи, рекомендовану літературу до кожного модулю, вимоги до знань і вмінь здобувачів, набутих у процесі вивчення дисципліни, перелік питань до заліку.

ЗМІСТ

Опис навчальної дисципліни.....	4
Анотація навчальної дисципліни.....	5
Тематичний зміст дисципліни.....	8
Питання до заліку	67
Рекомендована література.....	69

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, ОПП, спеціальність, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 28 «Публічне управління та адміністрування»	Статус дисципліни: Обов’язкова	
		Мова навчання: українська	
Модулів – 1	ОПП «Публічне управління та адміністрування» Спеціальність 281 Публічне управління та адміністрування	Рік навчання:	
Змістових модулів – 2		1-й	-
Індивідуальне навчально-дослідне завдання – есе		Семестр	
Загальна кількість годин – 90		2-й	-
		Лекції	
		14 год.	-
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 3	Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)	Практичні, семінарські	
		20 год.	-
		Лабораторні	
		0 год.	-
		Самостійна робота	
		36 год.	-
		Індивідуальні завдання:	
		20 год.	-.
Вид контролю: залік			

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 37 % / 63 %

АНОТАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальна дисципліна «Філософія» є концептуально значущою для підготовки здобувачів вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування.

Беззаперечна актуальність детермінується необхідністю забезпечення глибокого засвоєння специфіки філософського осягнення дійсності, високої світоглядно-методологічної культури майбутніх фахівців з публічного управління й адміністрування. Формування і розвиток сучасної світоглядно-методологічної парадигми студентської молоді неможливе без філософії як теоретичної основи людського світобачення, без розуміння філософії як «життєвого» завдання. Запропонована програма створена на основі найвищих досягнень класичної і сучасної філософії і враховує зростаючий попит на оволодіння філософією як відповідним типом, способом мислення.

Мета вивчення дисципліни «Філософія»: формування у студентів цілісного уявлення про розвиток філософського знання, сучасні проблеми глобалізованого світу, взаємозв'язки людини і суспільства.

Наскрізним завданням курсу «Філософія» є розкриття глибинної, динамічної сутності філософії як основи світогляду, як системи методологічних засад осмислення світу в цілому та місця людини в ньому. Вбираючи в себе емпіричні й теоретичні, ціннісні та нормативні, раціональні та підсвідомі уявлення, філософія допомагає усвідомити всебічні зв'язки предметів та явищ об'єктивного світу; проте філософія – це не тільки наука, але й мистецтво, гуманітарне знання, любов до мудрості, ідеологія, трансцендентальне осягнення об'єкта, спосіб життя. У програмі окреслюється структура філософського знання, аналізується проблемне поле філософії, спільні методологічні підходи та відмінності наукового й філософського сприйняття світу, вбачається евристичний потенціал філософської рефлексії.

Очікувані програмні результати навчання:

ПРН 01. Використовувати базові знання з історичних, культурних, політичних, соціальних, економічних засад розвитку суспільства.

ПРН 05. Знати стандарти, принципи та норми діяльності у сфері публічного управління та адміністрування.

ПРН 07. Уміти організовувати та брати участь у волонтерських/культурно-освітніх/спортивних проектах, спрямованих на формування здорового способу життя / активної громадянської позиції.

ПРН 11. Уміти здійснювати пошук та узагальнення інформації, робити висновки і формулювати рекомендації в межах своєї компетенції.

Очікувані результати навчання дисципліни: унаслідок вивчення навчальної дисципліни здобувачі мають

знати:

- відмінності філософії від інших наук;
- зміст та функції філософії;
- основні віхи, ідеї та персоналії історії світової філософської думки, а також української філософської думки як невід’ємної частини світової філософії;
- базовий понятійно-категоріальний апарат;

уміти:

- бачити зв’язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя;
- аналізувати методологічне значення філософії для виконання професійних обов’язків;
- самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності;
- застосовувати у своїй діяльності методи, форми наукового пізнання.

Унаслідок досягнення результатів навчання здобувачі вищої освіти в контексті змісту навчальної дисципліни мають опанувати **такі компетентності:**

Інтегральна компетентність. Здатність розв’язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у сфері публічного управління та адміністрування або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та наукових методів відповідної галузі і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК01. Здатність вчитися та оволодівати сучасними знаннями.

ЗК02. Здатність реалізувати свої права і обов’язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК03. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК04. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК07. Здатність планувати та управляти часом.

ЗК13. Здатність спілкуватися з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів діяльності).

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності:

СК 01. Здатність до соціальної взаємодії, до співробітництва й розв'язання конфліктів.

СК 03. Здатність забезпечувати дотримання нормативно-правових та морально-етичних норм поведінки.

СК 12. Здатність ефективно реалізовувати завдання із управління системною трансформацією освітньої сфери.

Опановуючи зміст навчальної дисципліни здобувач повинен дотримуватися принципів академічної доброчесності:

- сумлінно, вчасно й самостійно (крім випадків, які передбачають групову роботу) виконувати навчальні завдання, завдання проміжного та підсумкового контролю;
- бути присутнім на всіх навчальних заняттях, окрім випадків, викликаних поважними причинами;
- ефективно використовувати час на навчальних заняттях для досягнення навчальних цілей, не марнуючи його на зайві речі;
- сумлінно виконувати завдання з самостійної роботи, користуватися інформацією з надійно перевірених джерел, опрацьовувати запропоновані та додаткові літературні джерела та Інтернет-ресурси.

МОДУЛЬ 1. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП СВІТОГЛЯДНОГО ЗНАННЯ

Теоретичний блок. Слово "філософія" походить від грецького "філо" - любов і "софія" - мудрість і звичайно трактується як любов до мудрості. У Древній Греції слово "філософія" як любов до мудрості застосовувалося до людей, що відкривають таємницю природи і людського життя, учать діяти і жити в згоді з природою і вимогами самого життя.

Філософія являє собою форму раціонально обґрунтованого уявлення людини про світ і про себе, про їхній взаємозв'язок. Тому філософське рішення питання про сутності світу і людини, про його відношення до світу явилось методологічною основою формування якісно нового світогляду. У цьому зв'язку важливим ставати питання про те, що ж являє собою філософія як феномен духовного життя суспільства.

Якщо філософія є формою суспільного усвідомлення буття, то для з'ясування її специфіки необхідно з'ясувати, **ЩО** відбивається у філософії, **ЩО** є об'єктом філософського осмислення дійсності. Як, під яким кутом зору цей об'єкт розглядається у філософії, що є предметом філософії, **ЧОМУ** так, а не інакше відбувається відбиток дійсності у філософії, яка структура філософського знання, а також **ДЛЯ ЧОГО** вона потрібна людині, яке її соціальне призначення, які функції вона виконує.

Специфічним об'єктом філософського осмислення дійсності є відношення "людина-світ". Поняття предмета і об'єкта філософії тісно пов'язані між собою. Щоб з'ясувати специфіку предмета філософії, необхідно з'ясувати, під яким кутом зору об'єкт відбивається у свідомості. А тому що об'єктом філософії є відношення "людина-світ", то, природно, що на перший план виступає питання про природу і сутність світу і людини, про загальні, граничні основи їхнього буття, про перші початки, а також про те, як цей світ улаштований, які взаємозв'язки існують у світі, а також між людиною і світом.

Таким чином, можна сказати, що предметом філософії є її об'єкт - відношення "людина-світ", - аналізований із погляду природи і сутності світу, природи і сутності людини, його місця у світі, відношення до нього, можливостей його пізнання і перетворення, а також із погляду устрою світу, його загальної структури і стану, у якому він знаходиться.

На різноманітних етапах історії в центрі уваги розвитку філософської думки предмет філософії поставав не в усій своїй повноті і цілісності. В залежності від потреб практичного і теоретичного освоєння дійсності, людини, як правило, цікавило не все відразу, а ті або інші сторони відношення людини і світу. Це були або питання, пов'язані з пошуком першооснови світу, його загального початку, або питання про місце людини у світі, про те, як світ улаштований, питання пізнаваності світу. Проте, в якому б плані й у якому б

взаємозв'язку і послідовності ці питання не ставилися, у кінцевому рахунку всі вони були підпорядковані осмисленню людиною змісту свого буття.

Важливо відзначити, що незважаючи на багатоаспектність підходів до рішення проблеми відношення людини і світу, перед людиною виникала потреба в узагальненому, цілісному уявленні про той світ, у якому вона живе, а також про саму себе, про цілісне бачення свого відношення до цього світу. Такий підхід обумовлений самою специфікою життя людини.

Два протилежних підходи до рішення питання про природу і сутність світу і людини позначили суть основного питання філософії як питання про відношення духу до природи, свідомості до матерії, мислення до буття. Визнання матеріального й ідеального як граничних основ буття світу і людини з неминучістю призвело до рішення питання про те, що ж є первинним - матерія або свідомість. Постановка і рішення цього питання склали першу сторону основного питання філософії. У залежності від того, як філософи відповідали на цей запитання, що вони вважали первинним, а що вторинним, вони розділилися на матеріалістів і ідеалістів. Так виникли матеріалізм і ідеалізм як два основних напрямки у філософії.

Крім цих основних засобів рішення основного питання філософії є ще дуалізм, що визнає дух і природу, свідомість і матерію, мислення і буття двома самостійними початками. Це - специфічна спроба перебороти протилежність між матеріалізмом і ідеалізмом.

Крім рішення питання про природу і сутність, про загальну підставу світу і самої людини, питання про відношення духу і природи, свідомості і матерії, мислення і буття під кутом зору визначення, що з них є первинним, основне питання філософії має і другу сторону - гносеологічний аспект - і виступає як питання про те, як відносяться наші думки про навколишній світ до самого цього світу. Це питання про співвідношення нашої свідомості й об'єктивної дійсності, питання про те, чи є ця свідомість результатом становлення людини, усвідомлення єю себе і світу свого буття, а тому засобом орієнтації в цьому світі, або ж вона є тим початком, що, будучи втіленим із метою і реалізуючись у людській діяльності, визначає утримання самого світу. Це також і питання про те, у стані чи наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про дійсний світ скласти вірний відбиток дійсності, про межі пізнання, про його природу і сутність.

У такий спосіб питання про відношення духу до природи, свідомості до матерії, мислення до буття є основне питання філософії, тому що являє собою відповідь на питання про природу світу і людини в їхньому взаємозв'язку. У цьому плані матерія і свідомість являють собою не дві різноманітні, що протистоять, споконвіку дані взаємовиключні сутності в механічному визначенні їхньої первинності і вторинності, а дві сторони людської життєдіяльності. Як поняття вони виражають в абстрактній формі граничні підстави буття людини і його відношення до світу і себе.

Але по своєму змісту основне питання філософії через з'ясування відношення духу і природи, свідомості і матерії, мислення і буття містить в собі загальну передумову розкриття відношення "людина-світ" у граничних основах їхнього буття. Воно не може бути зведене тільки до питання про первинність або вторинність матерії і свідомості. Воно являє собою виражене в найбільше загальній формі відношення людини і світу, у якому людина виступає в якості активного початку. Її хвилюють питання про можливості самореалізації себе у світі, у якому вона живе, а також питання про те, від чого залежить її доля, що очікує її в майбутньому.

Особливо варто підкреслити, що саме визначення основного питання філософії впливає не з абстрактного співвіднесення матерії і свідомості, а з практичного, діяльно-перетворюваного відношення людини до дійсності. Багаторазово повторюваний, емпірично фіксуємий факт, що людська діяльність є усвідомленою, цілеспрямованою, призвів до висновку про активну роль цілі в життєдіяльності людини, про те, що діяльність, що цілеполагає, є специфічний засіб людського буття. Проте, яку б активну роль не грало цілеполагання, воно саме обумовлено практикою, цим реальним засобом буття людини, необхідністю задовольняти свої потреби.

Проте, як відзначалося, предмет філософії включає в себе і відповідь на питання про те, як світ улаштований, яка його загальна структура, які в ньому існують зв'язки і відношення, а також питання про стан, у якому людина і світ знаходяться, які закони існують у світі, у чому полягає джерело руху, розвитку. Характер рішення цього питання, як і інших загальних питань буття людини, залежить насамперед від рівня розвитку самої людини, його пізнавальних здібностей і засобів проникнення в сутність явищ навколишньої дійсності.

Питання про те, як улаштований світ, питання про структуру і стан світу знайшло своє рішення в двох основних концепціях - діалектичній і метафізичній. Діалектична концепція дає ключ до розкриття саморуху всього існуючого, а джерело цього саморуху знаходиться у внутрішніх протиріччях. З точки ж зору метафізичної концепції джерело саморозвитку, його рухова сила залишається в тіні або виноситься за межі.

Рішення проблеми загальної структури світу, що включає в себе і людини, і стан, у якому він знаходиться, являє собою самостійне питання. Вона може вирішуватися в принципі однаково при різноманітному підході до рішення основного питання філософії, тобто матеріалізм може бути метафізичним і діалектичним. Точно також і ідеалізм може бути як метафізичним, так і діалектичним.

Отже, матеріалізм і ідеалізм, метафізика і діалектика являють собою різноманітні засоби розкриття відношення "людина-світ". Хоча на кожному конкретному етапі історії ці засоби наповнюються конкретним змістом і усвідомлюються по-різному.

Специфіка рішення основного питання філософії і питання про загальну структуру і стан світу не виключають, а навпаки, припускають їхній

взаємозв'язок. Вони тільки разом дозволяють розкрити специфіку предмета філософії в його цілісності.

Можна зробити висновок, що філософія - це особлива форма суспільної свідомості, що відношення "людина-світ" розглядає під кутом зору природи і сутності світу, природи і сутності людини, її місця у світі, можливостей пізнання і перетворення світу, загальної структури світу (як світ улаштований: він - ціле або сукупність не пов'язаних між собою предметів, явищ, процесів, які в ньому існують зв'язку і відношення) і стани, у якому він знаходиться (спочиває або рухається, розвивається, що є джерелом прямування і розвитку). З цього погляду філософія являє собою особливу форму суспільної свідомості, що, маючи своїм об'єктом відношення "людина-світ", піднімається, з одного боку, до усвідомлення граничних, загальних основ буття людини і світу, а з іншого виробляє передумови, засвоєння яких допомагає людині виробити загальні орієнтири своєї життєдіяльності, піднятися до усвідомлення цілей і сенсу життя.

Розкриття специфіки філософії як форми суспільної свідомості припускає необхідність розкриття і її соціальних функцій, тієї ролі, яку вона грає в життєдіяльності товариства й особистості.

Питання про функції філософії в навчальній і науково-дослідній літературі освітлюється по-різному. Це пояснюється тим, що різноманітні соціальні суб'єкти по-різному осмислюють її значення в їхньому житті, а також тим, що об'єктивно її значення багатогранно, вона виконує велику кількість різноманітних функцій. Але для того, щоб уявити значення філософії в життєдіяльності суспільства й особистості як визначеної цілісності, необхідно не перераховувати всі її функції, що проявилися, а згрупувати їх так, щоб виділити найбільше важливі з них, а також визначити логічну послідовність їхнього освітлення. Таке виділення головних функцій дозволяє потім виділити і розкрити специфіку всіх інших, похідних від них функцій.

До числа основних функцій філософії варто віднести:

- методологічну,
- ідеологічну,
- гносеологічну,
- світоглядну,
- практично-діяльну.

Можна порушити питання, чому саме така пропонується послідовність розгляду цих функцій. Адже частіше усього на перше місце висувається світоглядна функція.

Виділення методологічної функції як вихідної обумовлене тим, що філософія займає особливе місце в процесі усвідомлення буття в структурі суспільної свідомості. Кожна з форм суспільної свідомості, виступаючи як усвідомлення залежності життєдіяльності людини від визначеної сфери дійсності, являє собою відбиток саме цієї визначеної сторони людського буття. Філософія ж, розглядаючи в самій узагальненій формі відношення людини до світу і до самої себе, розглядає не окремі сфери буття людини як такі, а їхній

взаємозв'язок через призму розкриття природи і сутності світу, природи і сутності людини і їхнього взаємозв'язку. Тому основні положення філософії є загальнозначущими, мають методологічне значення для кожної із форм суспільної свідомості в процесі усвідомлення свого специфічного предмета, для усвідомлення людиною свого відношення до всіх сфер дійсності і до самої себе.

Під методологією варто розуміти систему вихідних, основних принципів, що визначають засіб підходу до аналізу й оцінки явищ, характер відношення до них, характер і спрямованість пізнавальної і практичної діяльності. Ці принципи укладають у собі виражені в загальній формі уявлення про сутність світу і людини, про граничні основи їхній буття, про відношення людини до світу і до себе.

Таким чином, методологічна функція філософії дає для усіх форм суспільної свідомості, для теоретичної і практичної діяльності людини вихідні, що основоположні принципи, застосування яких визначає загальну спрямованість підходу до осмислення дійсності, спрямованість пізнавальної і практичної діяльності. Ця функція припускає, що відношення людини до світу повинно виходити з усвідомлення нею природи і сутності світу і людини, граничних основ буття, усвідомлення людиною свого місця у світі і відношення до нього, усвідомлення загальної структури світу і стану, у якому він знаходиться.

Важливою функцією філософії є ідеологічна. Про неї варто пам'ятати особливо в сучасних умовах, коли намітилося негативне відношення до ідеології як феномену духовного життя суспільства.

Можна сказати, що ідеологічна функція філософії полягає в тому, що вона, вирішуючи питання про сутність людини і про сенс її буття, дає ключ для усвідомлення свого відношення до безпосередніх умов громадського життя, до чинників, що визначають специфіку реального життя.

Гносеологічна функція філософії полягає в тому, що вона, орієнтуючи пізнавальне відношення людини на розкриття природи і сутності світу, природи і сутності самої людини, загальної структури світу, зв'язків і законів його розвитку, з одного боку, збагачує людей знанням про світ, про людину, а з іншого боку - впливає на кожну з форм суспільної свідомості, детермінуючи необхідність для кожної з них у відношенні "людина-світ», а також визначає загальну логіку пізнавального відношення людини до дійсності.

Світоглядна функція філософії полягає в тому, що вона, збагачуючи людей знаннями і про світ і про людину, про його місце у світі і можливостях його пізнання і перетворення, впливає на формування життєвих принципів, на усвідомлення соціальними суб'єктами цілей і сенсу життя.

Безпосередня взаємодія з навколишнім світом для задоволення своїх життєвих потреб обумовила необхідність у виявленні і використанні тих властивостей предметів, зв'язків, законів, оволодіння якими забезпечує саму можливість життя.

Шляхом емпіричного освоєння дійсності, шляхом проб і помилок, знахідок і втрат людина накопичувала необхідні знання, узагальнюючи і систематизуючи їх, знання, що, передаючись із покоління в покоління, збагачуючись новими знахідками, відкриттями, удосконалюючись, допомагали йому вижити, продовжити своє життя в ланцюзі поколінь. Перевірена практикою достовірність знань розширювала його свободу в оволодінні силами природи. Неухильний ріст знань, практична перевірка їхньої достовірності, значимості для людини створили основу для виникнення наукової свідомості, науки як форми суспільної свідомості.

Першими такими уявленнями була міфологія. Тому й історично першим типом світогляду явився світогляд, заснований на міфології. Воно відповідало ще дуже низькому рівню розвитку людини.

Хоча міфологічна свідомість намітила основні світоглядні проблеми, створила визначене цілісне уявлення про світ, про людину, про їхній взаємозв'язок, вона не могла забезпечити усвідомлення всієї складності дійсного відношення людини до природи, до соціального світу, до себе.

Обмеженням є і світогляд, заснований на релігійних уявленнях про світ і про людину. Базуючись на вірі в надприродне, продуктом якого постає і сама людина, релігійний світогляд перешкоджає раціональному аналізу реальної дійсності.

Найчастіше, коли мова йде про світогляд, на перший план висувається його характеристика як узагальненої системи ідей і поглядів на світ, людини, на його місце у світі і т.д. Такий підхід важливий, тому що світогляд завжди базується на визначеному розумовому матеріалі, на визначеній системі знань. Проте в цьому випадку світогляд зводиться тільки до об'єктивної системи знань, відірваної від соціального суб'єкта. Нерідко при характеристиці світогляду звертається увага фактично на етимологію слова - і тоді він постає як загальний погляд на світ.

Світогляд варто розглядати не тільки з погляду його змісту, що дає собою результат відбитка дійсності у свідомості людей, але і з погляду взаємозв'язку знання про світ і про людину із соціальним суб'єктом, із заснованим на цьому знанні його відношення до дійсності. При такому підході на перший план висувається значення знання для життєдіяльності людини. Тому під світоглядом варто розуміти не просто систему узагальнених знань про світ і людину, а ту систему знань, що для соціального суб'єкта набуває значення властивого йому засобу бачення, розуміння, аналізу, оцінки явищ, що визначає характер відношення людини до світу і до себе, усвідомлення цілей і сенсу життя, характер вчинків і дій. Він є засіб духовно-практичного освоєння світу.

Філософія складає методологічну основу світогляду. Для побудови світогляду вона дає вихідні, що основопологають принципи, застосування яких дозволяє людині виробити свої життєві установки, що стають головними орієнтирами та визначають характер і спрямованість його відношення до дійсності, характер і спрямованість практичної діяльності. Основа світогляду - усвідомлення людиною цілей і сенсу життя.

Практично-діяльна функція філософії полягає в тому, що вона перетворюється в знаряддя активного, перетворювального впливу на навколишній світ і на самого людину. Вона грає важливу роль у визначенні цілі - життєдіяльності, досягнення яких найважливіша умова існування, функціонування і розвитку людини.

Розкриття специфіки філософії як форми суспільної свідомості, її утримання, її функцій є важливою умовою перетворення її основних положень у світоглядні орієнтири, що допомагають людині визначити своє відношення до світу і до самого себе. Це питання є особливо важливим у сучасних умовах, коли разом із необхідністю захисту, що загострився, і відтворення навколишнього середовища, реального світу буття людини виникла настійна потреба зберігання, захисту і відтворення духовного світу людини. Зараз перед філософією постає задача обґрунтування такої картини світу, світу людського буття, у котрій головну увагу було б приділено розвитку самої людини, дослідженню шляхів і засобів забезпечення розвитку його спроможностей і творчих сил.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1 – 2 години

Тема 1. Філософія як особливий тип світоглядного знання. Поняття світогляду, його функції та типи.

Питання для обговорення

1. Зв'язок філософії з іншими формами духовного освоєння світу (міфологією, релігією, мистецтвом, наукою).
2. Філософія як наука.
3. Соціальні умови та духовні джерела формування філософії.
4. Предмет філософії й особливості його осмислення

Рекомендована література: [1], [2], [4].

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Теоретичний блок. Філософія виникає у полеміці з релігійно-міфологічними уявленнями, які існували упродовж багатьох тисячоліть.

Міфологічне мислення було засноване на відображенні природи і людини крізь призму родових зв'язків.

Всупереч цій традиції – безпосередньо чуттєво-образного сприйняття дійсності – філософія висуває принцип опосередкованого, раціонально обґрунтованого знання. Вона апелює не до повчання, переказу, а до міркування, обґрунтування, логічного доведення і критичного осмислення усталених уявлень.

Саме з цього починається філософія, її розмежування з міфологією. Філософія виникла у трьох центрах давньої цивілізації – у Стародавніх Греції, Індії та Китаї. Відбулося це майже одночасно у середині першого тисячоліття до нашої ери. Пориваючи з міфологією, філософія як «самосвідомість культури» не втрачає глибинного зв'язку з культурною традицією. Так, до нашого часу філософія є виразом або східного, або західного типу культури. Сьогодні особливо гостро стоїть питання про діалог двох культур, про їх взаємозв'язок та взаємодоповнення. Кожна з цих культур має свої переваги і свої недоліки. Причому Схід і Захід у даному контексті не є поняттями суто географічними.

В історії траплялося, що культура європейської країни набувала рис культури східного типу, а країна Сходу ставала іноді зразком західного розвитку. Культура східних слов'ян постає як унікальний збіг східної та західної традицій. Ця особливість знайшла своє відображення не тільки у духовному і матеріальному житті, але й у рисах національного характеру.

Перший аспект, за яким розрізняються східний та західний типи культури, – це ставлення до природи. Захід у своєму розвитку йшов шляхом активного перетворення природи і підкорення її людині. Розвиток техніки, технології і науки – характерні ознаки і досягнення західного типу.

Східному типові культури була завжди чужою ідея панування над природою. Навпаки, тут завжди культивувалось дуже дбайливе, навіть релігійне ставлення до природи, до всього живого у ній. Схід орієнтувався не на зміну зовнішніх умов людського існування, а на розвиток внутрішньої природи людини, на вдосконалення фізичних і психічних можливостей індивіда, на гармонійність і цілісність його духовного світу. Друга відмінність східної культури полягає в особливостях суспільного життя, в різних пріоритетах щодо соціальних цінностей. Західна культура, наприклад, висунула ідею історичного прогресу, розвитку суспільства по висхідній. Цінності демократії, правової держави, свободи і суверенності особистості – все це є досягненнями західного типу культурного розвитку.

Суспільствам східного типу притаманний консерватизм, прагнення не до прогресу, а, навпаки, до збереження себе і своєї культури у традиційному стані. Третій аспект, що відрізняє східну і західну культури, – різна оцінка ролі особистісного начала в культурі. Консерватизм у соціальних стосунках на Сході поєднується з орієнтацією на цінності спільноти (колективу, роду, сім'ї, держави тощо), з обмеженням індивідуальної свободи в ім'я інтересів суспільства. Західна ж культура ґрунтується на уявленні про унікальність,

неповторність і дорожочінність особистості як вільної істоти, що значною мірою обумовлено духовним переворотом, здійсненим ідеями християнського монотеїзму. Людина в християнському тлумаченні є образом Бога як особистості в безособовому світі.

Саме особистість і свобода – апогей божественної творчості, шедевр Творця.

Четверта риса, що розрізняє східний та західний типи, – це духовно-психологічні риси, особливості духовного складу людини певної культури, характер ментальності. Людині західного типу притаманні більшою мірою раціонально-логічний стиль мислення, схильність до чіткості, послідовності і строгості думки, холодна розсудливість, тверезий прагматизм і практицизм. Для європейського мислення є характерним принцип «розділяй і пануй», що виник за часів Римської імперії. Поділ єдиного світу на природний і людський викликаний тут прагненням до панування над природою. Так само чітко розділила європейська людина добро і зло, почуття і розум, науку і релігію тощо. Для східної культури характерним є усвідомлення відносності цих протилежностей. Замість культу індивідуального тут панує почуття глибинної єдності всього, дух спільності та неподільної цілісності. Для людей Сходу розвиток знань, науки ніколи не був самоціллю, бо вони цілком справедливо не вірили в спроможність науки зробити людину більш щасливою.

Мислення Сходу швидше інтуїтивне, містичне, ніж раціональне. Воно постає як емоційно-образне, сповнене почуттів, переживань, елементів релігійного та художнього світосприйняття. Схід став охоронцем вічних істин і духовності людства, тоді як на Заході розвиток спирався переважно на наукове знання і техніку. Філософія як відображення культури несе на собі відбиток особливостей певної культурної традиції. Так, західна філософія орієнтована переважно на ідеал раціонального знання, що більшою мірою зближує її з науковим пізнанням.

Класичною формою філософського тексту стає тут форма філософського трактату, чітко побудованого, послідовно і системно викладеного. Ознакою західної філософії виступає наявність добре розробленої логіки, поняттєвого апарату, теорії пізнання та методології. Філософська традиція східного типу виявляє себе у тяжінні до світоглядно орієнтованого знання, до таких форм духовної культури, як релігія, мистецтво, мораль. Саме тому більшість впливових філософських систем на Сході є релігійно-філософськими вченнями. Найпоширенішим жанром філософських творів стають притча, афоризми, повчання, а домінуючою проблематикою – гуманістична, морально-етична і релігійна.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2– 2 години

Тема 2. Філософія Стародавнього світу.

Питання для обговорення

1. Формування філософської думки у країнах Стародавнього світу.
2. Космоцентризм давньогрецької філософії.
3. Мілетська школа, Піфагор, натурфілософія Геракліта.
4. Філософія Давнього Риму.

Рекомендована література: [3], [12], [34].

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

Теоретичний блок. Епоху Середньовіччя історики датують, як правило, VI–XIV століттями. Але середньовічна європейська філософія – це філософія християнська; виникає вона набагато раніше, ще в умовах античності.

Тому у середньовічній філософії виділяють такі періоди:

- ☐ період апологетики (III ст.);
- ☐ період патристики (IV-V ст.);
- ☐ період схоластики (VI-XIV ст.).

Філософія Середньовіччя формувалася у боротьбі з античною філософською традицією. Античний культ гармонії душі і тіла, фізичної краси, повнокровного земного життя не був співзвучним ранньому християнству.

Однак згодом епоха античності залишилася у минулому, перестала бути небезпечною реальністю, і християнська теологія починає свідомо спиратися на філософію неоплатонізму і вчення Аристотеля. Особливого значення набуває логіка Аристотеля, яка використовувалась як засіб обґрунтування основних догматів християнств.

Епоха Відродження (або Ренесансу) для найбільш розвинених країн Європи того часу була епохою зародження буржуазних відносин, формування національних держав і абсолютних монархій, епохою боротьби з феодальним застоєм. Вона тісно пов'язана з падінням церковного авторитету, виникненням і поширенням світської культури, із зародженням природознавства, великими географічними відкриттями, розвитком торгівлі та ремесел.

Філософія епохи Відродження має два періоди:

- ☐ італійське Відродження (XV ст.);
- ☐ епоха Реформації, або північне Відродження (XVI ст.).

Колискою Ренесансу стала Італія. Весь перший період свого розвитку (XV ст.) Відродження було італійським явищем, і лише пізніше (XVI ст.) воно набуває загальноєвропейського характеру.

Основними рисами філософського мислення Відродження стали:

- ☐ антисхоластичний характер, а звідси – відродження ідей неоплатонізму;

- пантеїзм (ідея, вчення про тотожність Бога і природи, невизнання Бога як надприродної сили і надприродної реальності);
- гуманізм та антропоцентризм.

Епоха Відродження стала своєрідним інформаційним вибухом, вона заново відкриває для себе античну спадщину, відроджує та розвиває класичні традиції в культурі, науках, мистецтві, але на основі відновлення культури античності виникає новий світогляд, нове розуміння людини, яке відповідає духу ранніх буржуа. Саме у цей період зароджується дух європейського гуманізму. Разом із відкриттям античності епоха Відродження відкриває людську індивідуальність, а з нею виникає і установка на індивідуалістичне самоутвердження особистості. Головними якостями людини епохи Ренесансу стають упевненість у власні сили і талант, енергійність, внутрішня незалежність, честолубство. Значною мірою це зумовлено динамізмом, рухомістю нового буржуазного суспільства.

У середньовічному світогляді вищою цінністю виступав Бог. Ренесанс на місце Бога ставить людину.

Антропоцентризм стає основною рисою філософії Відродження. Людина – головна ланка всього ланцюга всесвітнього буття. Світ у ренесансному світосприйнятті – лише створена Богом можливість, потенція для подальшого розгортання. Бог надав світові імпульс і закони розвитку, а людину поставив у його центр як вінець творіння і як Майстра, покликаного завершити те, що було розпочато Богом. «Я ставлю тебе в центр світу..., щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є в світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний Майстер, сформував себе в образі, якому ти віддаєш перевагу... О, вище і чудове щастя людини, якій дано володіти тим, чим побажає, і бути тим, чим хоче!» (Піко делла Мірандола, з «Промови про гідність людини»).

Виникає культ людини як сильної, вільної, незалежної особистості, культ людини-творця, яка ніким і нічим не обмежена, нічому не підпорядкована. Якщо людина Середньовіччя вважала себе зв'язаною традицією, залежною від божественної волі, то індивід епохи Відродження приписує всі свої заслуги не Богові, не предкам, не громаді, а лише самому собі. Відродження обожнює людину як творця світу культури, підкреслюючи безмежні можливості людського генія, спорідненого з генієм Творця.

Епоха Відродження дала світові цілу плеяду великих особистостей, які мали яскравий темперамент, величезну волю, енергію, всебічну освіченість і талант. За словами Енгельса, то була епоха, «яка потребувала титанів і яка породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за багатогранністю вченості». Достатньо згадати імена діячів епохи Ренесансу: Леонардо да Вінчі, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Бокаччо, Еразм Роттердамський, Микола Кузанський, Ніколло Макіавеллі, Мартін Лютер, Томас Мор та ін.

Попередня культура середньовічної епохи була переважно релігійною. Епоха Відродження привела до секуляризації (від лат. «мирський», «світський») культури, тобто звільнила всі сфери життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії. Нова світська культура виникає спочатку в Італії і саме там отримує назву гуманізму. Її послідовники стали називатися гуманістами.

Сучасне значення терміна «гуманізм» пов'язане з підкресленням людської гідності, з повагою до людини, зі ставленням до неї як до вищої цінності, отже – з людяністю. Таке розуміння гуманізму виникає в історії пізніше. У XV ст. термін «гуманізм» означав світську освіченість, на відміну від освіченості церковно-теологічної. Гуманісти не були офіційно визнаними філософами. Професійна, схоластична філософія була зосереджена в університетах, підпорядкованих церковній владі. Гуманізм зароджується за межами традиційної університетської науки як гуманітарне знання. Гуманісти були вченими і філософами без вчених ступенів і звань. Вони були перекладачами античної літератури, поетами, дипломатами, педагогами, публіцистами, знавцями історії, філософії, міфології. Гуманісти відкидають традиційну схоластичну манеру викладу. Замість форм догматичної філософії з її розділами, підрозділами, тезами, коментарями вони пропонують поетично забарвлені, стилістично витончені трактати, філософські есе, пишуть свої твори у формі дружніх послань, діалогів.

Перші гуманісти (Франческо Петрарка, Леон Батіста Альберті, Лоренцо Валла та ін.), звеличуючи і обожнюючи людську творчу діяльність, самі прагнули усіх перевершити, бути першими, в усьому виділятися серед інших.

Італійський гуманізм, орієнтований на античну культуру і мистецтво, цінував вишуканість смаків, красу мовного стилю, культивував художньо-естетичне, витончене ставлення до життя. Він мав переважно елітарний, аристократичний характер, був представлений обмеженим колом освічених і знатних людей.

Одним із центрів гуманізму стає створена у XV ст. Флорентійська академія, знаними діячами якої були Марселіо Фічіно і Піко делла Мірандола. Флорентійська академія стала осередком платонівського відродження. Якщо схоластична філософія віддавала перевагу філософії Аристотеля, то епоха Відродження проявила особливий інтерес до Платона і неоплатоніків. Були перекладені всі твори Платона, твори Плотіна, Порфірія, Ямвліха, Прокла. Гуманісти, посиляючись на традицію неоплатонізму, відстоювали уявлення про людину як центр світу, про гармонію і одухотворення Космосу, про красу і уяву як цінності не тільки естетичні, але й пізнавальні. Гуманісти-неоплатоніки розглядали природу як божественну реальність.

У гуманістичному світогляді Відродження все обожнювалося: людина, природа, антична спадщина.

Поступово уявлення філософів-гуманістів все більше наповнювалися ідеями, запозиченими з політеїстичних релігій Стародавньої Греції, з астрологічних, містичних і міфологічних вчень давніх цивілізацій – єгипетської, вавилонської, давньоіранської. Таким чином, разом з відродженням античної спадщини гуманісти відродили і язичництво, часто в його найгіршому варіанті. Захоплення античністю переростає у захоплення міфологічними уявленнями минулого, язичницькими культами, астрологією, алхімією тощо.

Ренесансний гуманізм проголосив вищою цінністю, центром і сенсом усіх світоглядних проблем людину, але не духовну, «внутрішню» людину, якою вона була у світогляді середньовічному, а людину природну, тілесну.

Тим самим Відродження здійснило поворот від Божого до людського, причому до людського в його обмеженості і недосконалості. На думку ренесансних мислителів, до людини не варто підходити з позиції християнського вчення про зіпсованість (через гріхопадіння) людської природи. Людина досконала, заперечували вони, вона є досконалою вже тут, у земному житті, оскільки створена Богом. На місце смирення і покаяння вони поставили ідею самозвеличення людини, а також – ідею виправдання людської гріховності. Так, один з видатних мислителів цієї епохи Еразм Роттердамський у своїх творах доводив, що без людських пороків і слабкостей немає самої людини. Лоренцо Валла стверджував, що заради збереження власного життя допустимо стати зрадником (назва його найвідомішого твору «Про насолоду як справжнє благо»). Н. Макіавеллі висунув відому тезу: «Мета виправдовує засоби», заради її досягнення можна не гребувати ніякими засобами.

Зворотною стороною гуманізму Відродження виявився крайній індивідуалізм. Людина епохи Відродження в своїй горділивій самовпевненості стверджувала і визнавала тільки саму себе і свою волю як вищу волю. Оскільки останнім критерієм залишалася людина, межі добра і зла були розмиті. Не випадково епоха Відродження відома своїми побутовими інтригами і проявами підступності, жорстокості, авантюризму і аморальності. Цей період позначився порушенням багатовікових моральних устоїв і крайньою моральною розпустою, подібною до часів занепаду Римської імперії. Символами Відродження стали не тільки Петрарка і Мікеланжело, але й такі особи, як зловісна отруйниця Катерина Медичі, підступний і розпусний Олександр VI,

його син-вбивця Цезар Борджіа, хитрий і корисливий Макіавеллі, автор відомого твору «Володар». Моральна деградація охопила всі верстви населення – від знатних осіб, князів, церковних діячів до простого люду. Не випадковим є те, що в цей період була офіційно заснована інквізиція.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3– 2 години

Тема 3. Філософія Середньовіччя та доби Відродження.

Питання для обговорення

1. Поняття, періодизація й проблеми середньовічної філософії.
2. Особливості середньовічного способу філософствування.
3. Теологія й філософія.
4. Суперечка між реалістами та номіналістами щодо природи універсалій (загальних понять).
5. Вчення Фоми Аквінського про буття, душу, людину, світ, свідомість і віру, сутність й існування.

Рекомендована література: [4], [6], [9].

ТЕМА 4. ЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Теоретичний блок. XVIII століття в європейській історії називається епохою Просвітництва. Ідеологія Просвітництва продовжує ідейні та культурні тенденції Нового часу. Основний зміст Просвітництва був визначений раціоналістичним світоглядом з його культом розуму, критикою всіх основ феодального суспільства та ідеєю вдосконалення людини і суспільства.

Просвітницька ідеологія виникає як теоретичне обґрунтування прагнень та інтересів буржуазного суспільства в його боротьбі з феодалізмом. І хоча Просвітництво XVIII ст. було загальноєвропейським явищем (в Англії його представляли Локк і Толанд, у Німеччині – Лессінг, Гердер, молоді Кант і Фіхте), але найбільш яскраво просвітницький рух виявив себе у Франції, де він став своєрідною ідейною підготовкою і виправданням Великої французької революції. Вольтер, Руссо, Дідро, Ламетрі, Монтеск'є, Гельвецій, Гольбах, Кондорсе та інші є представниками французького Просвітництва.

Філософія Просвітництва ґрунтується на переконанні, що в історії все трапляється так само закономірно, як у природі. Ідея створення справедливого суспільства потребувала відкриття його законів. Майбутнє суспільство, щоб бути дійсно розумно побудованим, повинно було відповідати «природним» законам історії. Так з'являється у філософії XVIII ст. ідея історичного прогресу, розвитку людського суспільства по висхідній. Сприяти суспільному прогресу було одним з основних завдань Просвітництва.

Засіб удосконалення суспільства просвітники вбачали в освіті і вихованні, у розвитку культури і науки, у моральному вихованні народу. Причому для просвітницької ідеології був характерним поділ суспільства на «темну» масу, народ, який потрібно було просвітити і виховати, й «еліту», купку інтелектуалів, які знають, у чому полягають розумні засади майбутнього суспільства і що саме потрібно для свободи, щастя і благополуччя народу.

Критику феодальних відносин і деспотичних форм правління просвітники почали з критики теологічної доктрини історичного процесу.

Використовуючи поширену у XVII-XVIII ст. концепцію деїзму, вони дійшли до висновку про обмежений характер божественного впливу на людську історію. Бог як творець і першопричина світу визначає порядок і закономірність світу, але далі вже не втручається у закономірний перебіг подій. Тому історичний прогрес суспільства залежить вже не стільки від волі Бога, скільки від розумної діяльності, творчості самих людей. На противагу схоластично-теологічному розумінню історії, просвітники висували раціоналістичні версії суспільного розвитку.

Так, Монтеск'є стверджував, що історія є природним процесом, зумовленим географічними положеннями і природними умовами існування суспільства. Вченню про божественне походження влади просвітники протиставляють теорію «суспільного договору», апелюючи до природних прав людини, до права народу на вільний вибір власної долі, до права захищати засобами державної влади своє життя, свободу, приватну власність.

Руссо у своєму творі «Про суспільний договір» писав, що там, де держава зловживає владою, громадяни мають право розірвати договір з державою, скинути її владу. Проблема політичної і правової свободи громадян стає однією з центральних тем обговорення в ідеології Просвітництва.

Саме у цей період виникає концепція прав людини, на яку спирається сучасна правова система демократії. Просвітництво XVIII ст. виявило тяжіння до матеріалізму й атеїзму. Безумовно, не всі просвітники зайняли відверто атеїстичну позицію, як Дідро, Гольбах та інші.

Але всі французькі філософи піддавали критиці релігійні забобони і релігійний фанатизм, догматизм і нетерпимість церкви. Влада церковної ієрархії, на їх думку, стала реакційною силою, головною перепорою для розвитку цивілізації, науки і освіти. Вольтер та інші прихильники деїзму висунули ідею «природної релігії розуму».

Стверджуючи існування природної релігійності людини, універсальності релігійної свідомості, вони шукали коріння і обґрунтування релігії не в Одкровенні, а в розумному порядку і законі Всесвіту, через пізнання якого людина досягає божественний сенс буття. Філософи-просвітники підкреслювали соціальне призначення релігії, її функцію як засобу підтримки соціального порядку і збереження моральності у суспільстві.

«В інтересах всього людства, – писав Вольтер, – щоб існував Бог, який карав би те, чого не в змозі придушити людське правосуддя». Французьке Просвітництво представлено цілою плеядою філософів-матеріалістів (Гольбах, Гельвецій, Дідро, Ламетрі). Їх погляди значним чином зумовлені механістично-атомістичною картиною світу, яка сформувалася ще в XVII ст.

Уявлення про вічну нестворену матерію, яка перебуває у постійному русі, поєднувалося з ідеєю механістичності людини і світу. У світі панує фатальна необхідність, якій підкорена і людина як частина цього світу. Тому, визнаючи необхідність політичної свободи, французькі філософи фактично

заперечували особистісну свободу як вияв творчої сутності людини. У теорії пізнання французький матеріалізм займав сенсуалістичну позицію (від лат. «чуття», «чуттєві сприйняття»). Джерелом усіх знань вони проголошували відчуття.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4– 2 години

Тема 4. Європейська класична філософія Нового часу та епохи Просвітництва.

Питання для обговорення

1. Філософія Нового часу та епохи Просвітництва.
2. Особливості епохи: розвиток буржуазних відносин, промисловий переворот, наукова революція XVII ст.
3. Раціоналізм Рене Декарта, особливості вирішення ним проблеми методу пізнання.

Рекомендована література: [4], [26], [39].

ТЕМА 5. ЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ XIX СТОЛІТТЯ

Теоретичний блок. Теоретична розробка діалектики стає одним із найважливіших досягнень німецької класичної філософії.

Діалектика виступає тут як вчення про розвиток і як універсальний філософський метод пізнання. Всі представники німецької класики зробили свій внесок у теорію діалектики і в створення системи філософських понять і категорій.

Проблема діалектики виникає задовго до німецької класичної філософії, причому саме поняття діалектики змінювалося протягом історії. В античній філософії діалектика виступала в двох формах. Першою формою діалектики було вчення про становлення, про вічну мінливість, плинність світу явищ.

Причиною того вважалася боротьба і взаємозв'язок протилежностей.

Ця форма діалектики була притаманна, зокрема, філософії Геракліта, Емпедокла, Демокріта (подібні діалектичні ідеї містилися і в давньокитайських уявленнях про існування двох протилежних сил космічного цілого – Інь і Ян). Другою формою античної діалектики стала діалектика як певний метод пізнання.

Для Сократа діалектика є пошуком істини через стикання протилежних точок зору, через діалог, через мистецтво вести бесіду. У філософії Платона, Аристотеля і неоплатоніків діалектика виступає методом пізнання сутності речей і охоплює собою всю логічну проблематику.

У натурфілософських вченнях Відродження (М. Кузанського, Дж. Бруно) знову з'являються діалектичні ідеї про вічний рух, про збіг і єдність протилежностей – світу і Бога. Таким чином, в історії філософії поступово формується розуміння діалектики як: а) вчення про розвиток (джерелом якого є єдність та взаємоперетворення протилежностей); б) заснований на цьому вченні метод пізнання.

Особливість німецької класичної філософії полягає в тому, що в ній будується загальна система діалектики, яка набуває своєї завершеної форми у філософії Гегеля. Якщо у Канта діалектика має ще цілком негативний характер (діалектика пов'язується ним із виникненням протиріч у мисленні і розцінюється як неминучий шлях заблуджень у процесі пізнання), то вже Фіхте розуміє взаємодію протилежностей як необхідний момент, як закон людського розуму і процесу пізнання.

Шеллінг у своїй філософії сформулював «принцип полярності», тобто наявність у природі протилежних сил і властивостей. Найбільш розвинену, глибоку і теоретично досконалу систему діалектики розробив Гегель. Пізніше гегелівська діалектика була переосмислена і пристосована марксизмом для пояснення соціальної дійсності і для вирішення політичних проблем.

Діалектика конкретизується в системі філософських категорій і законів. Категорії діалектики – гранично загальні, фундаментальні поняття, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки і відносини реальної дійсності і пізнання.

Категорії діалектики знаходяться у взаємозв'язку одна з одною і складають систему на основі принципу єдності історичного і логічного (категорії є історичними ступенями практичного освоєння дійсності і, разом з тим, логічними ступенями проникнення мислення в сутність предметів та явищ у процесі пізнання).

Основними категоріями діалектики є одиничне і загальне, частина і ціле, форма і зміст, сутність і явище, причина і наслідок, можливість і дійсність, необхідне і випадкове. Закони діалектики – це загальні форми суттєвих зв'язків у процесі розвитку. Основні закони діалектики – це закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні і закон заперечення заперечення. Закон єдності і боротьби протилежностей виявляє причину та джерело розвитку.

Джерелом розвитку є внутрішня суперечність предметів та явищ. Суперечність є відношенням між діалектичними протилежностями. Розрізняють формальні протилежності, які не мають внутрішнього зв'язку, і протилежності діалектичні – такі сторони єдиної сутності, які і взаємозаперечують і, разом з тим, взаємодоповнюють одна одну (наприклад, спадковість і мінливість, диференціал та інтеграл, асиміляція і дисиміляція, аналіз і синтез тощо). Єдність протилежностей – це їх взаємопроникнення і нероздільність, приналежність до однієї сутності.

Боротьба – їх взаємовиключення в межах єдиного цілого. Взаємодія протилежних сторін і є джерелом саморуху, імпульсом розвитку певної сутності. Закон переходу кількісних змін у якісні (або закон взаємопереходу кількісних і якісних змін) розкриває механізм розвитку, механізм появи нового, раніше не існуючого.

Основними категоріями, що розкривають суть цього закону, є поняття кількості, якості, міри і діалектичного стрибка. Кількість – зовнішня визначеність предмета чи явища, яка позначається у величинах і числах. Якість – внутрішня визначеність предмета, усталена сукупність його властивостей та ознак. Міра – така єдність кількісних і якісних параметрів предмета, в межах якої дана якість ще не змінюється. Діалектичний стрибок – порушення міри і перетворення даної якості на нову.

Будь-яке явище є єдністю кількісних і якісних характеристик. Кількісні зміни відбуваються поступово і безперервно, але – до певної межі, до досягнення певної міри. При порушенні певної міри відбувається раптовий стрибок, кількісні зміни перетворюються на зміну якості. Якщо кількісні зміни відбуваються поступово, то якість змінюється завжди у формі раптової зміни, діалектичного стрибка. Закон заперечення заперечення визначає спрямованість і тенденцію розвитку.

Діалектичний розвиток має спіральний характер: від простого до складного, від нижчого до вищого, але з частковим поверненням, з успадкуванням позитивного змісту попередніх ступенів. Певна єдність (предмет чи явище) в процесі власного розвитку відкидає від себе старе, те, що віджило і заважає подальшому розвитку (перше заперечення).

Разом з тим, розвиток містить у собі й елемент спадковості, збереження в собі найбільш цінних моментів старого змісту, які мають право на існування і забезпечують цілісність предмета, збереження його специфіки. Здійснюється друге заперечення: часткове повернення до попереднього стану. Таким чином, в процесі розвитку відбувається розрив із власним минулим, зі старим змістом, і, одночасно, здійснюється подолання крайнощів, часткове повернення і збереження всього цінного, що було на попередній стадії. Основний принцип діалектики – принцип розвитку. На відміну від руху як зміни взагалі, розвиток повинен розумітися як саморух, тобто як такий процес, джерела якого закладені в предметі, що саморозвивається. Розвиток виникає в результаті боротьби протилежностей, які розуміються як взаємно обумовлені суперечливі крайнощі. Іншою відмітною ознакою розвитку є те, що розвиток,

на відміну від руху, виступає як необоротний, направлений закономірний процес змін.

Він є нескінченним рухом по висхідній спіралі, рухом суперечливим, таким, що включає відступи, повернення назад. Проте в цілому це рух від форм простих до форм більш складних, від систем примітивних до високоорганізованих. Діалектичний метод пізнання, діалектичне мислення відбувається за тими ж самими діалектичними законами. Діалектика – це вміння виявляти і долати, розв'язувати суперечності. Діалектика – такий метод пізнання, такий спосіб мислення, при якому явища розглядаються в процесі змін, розвитку, в єдності і різноманітності їх властивостей, у взаємозв'язку протилежних сторін.

Альтернативним щодо діалектики (тобто антидіалектичним) способом мислення є метафізичне, або догматичне мислення.

Це мислення, якому не вистачає гнучкості, яке оперує готовими штампами, яке не бачить внутрішніх суперечностей у предметі пізнання, його складності та неоднозначності. Особливістю догматичного мислення є односторонність, абстрактний підхід до проблем, абсолютизація окремих сторін, невміння бачити явища в їх розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами. Зворотною стороною догматизму є релятивізм і скептицизм.

Людина-догматик, що керується в житті набором готових правил, шаблонів, «абсолютних істин», рано чи пізно опиняється в ситуації конфлікту з реальним життям, яке не вкладається в прокрустове ложе звичних штампів. І тоді така людина одні догми міняє на інші, прямо їм протилежні, або починає з недовірою ставитися до всього. Вона приходить до висновку, що «все відносно» і «тільки відносно». І тоді в її очах взагалі зникає різниця між правдою і неправдою, між добром і злом, між істиною та її імітацією. У філософії така позиція має назву «релятивізм», а людина, що її сповідає, є скептиком. Таким чином, догматизм рано чи пізно обов'язково перетворюється на скептицизм.

Альтернативними щодо діалектики є і такі способи мислення як еклектика і софістика. Суть еклектичного мислення полягає у довільному змішуванні, об'єднанні розрізнених фактів. Еклектичне мислення не здатне досягнути реальні взаємозалежності, зв'язки предмета пізнання, реальні суперечності, вони підміняються конструюванням штучних, вигаданих зв'язків і протиріч.

Софістика ж є прийомом навмисної, усвідомленої підміни реальних суперечностей формально-логічними хитрощами, словесною плутаниною з метою ввести опонента в оману, нав'язати йому свою точку зору. Метафізичний (догматичний) підхід не є абсолютно неприйнятним, він має свою сферу застосування: там, де потрібна чіткість, точність, строга визначеність, фіксація фактів, систематизація і упорядкування наявного матеріалу, – там поле діяльності метафізичного мислення. Але для творчого пошуку, для відкриття нового через заглиблення в сутність речей, – для цього потрібне діалектичне мислення.

Мислення загалом – це завжди внутрішній діалог, аргументи і контраргументи, доведення і спростування, зіткнення протилежних позицій, їх осмислення і розв’язання суперечностей. Безумовно, діалектичне мислення не є мисленням за схемами діалектичних законів і категорій. Його школою є історія філософії.

Навчитися діалектичному мисленню можна тільки через діалог із мислителями минулого, через освоєння їх філософської спадщини.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5– 2 години

Тема 5. Європейська філософія XIX століття

Питання для обговорення

1. Позитивізм: сутність та еволюція.
2. Екзистенціалізм.
3. Сучасна картина світу.
4. Буття як філософська проблема.
5. Онтологія як філософське вчення про буття.

Рекомендована література: [49], [11], [13].

ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Теоретичний блок.

Українська філософія є невід’ємною частиною національної культури, виявом народного духу. Із зростанням духовної сили народу, його національної самосвідомості виникає потреба в осмисленні самого феномена української духовності, а відтак – і в зверненні до історії філософії України, до її філософської традиції. Українська філософія є складовою частиною загальносвітового філософського процесу. Вона поєднує закономірності розвитку світової філософії з філософською думкою українського народу. Філософія, особливо в традиції нашого народу, завжди виступала насамперед тим типом духовної діяльності, де давались відповіді на світоглядні питання, пов’язані з проблемами існування людини, сенсу її буття, морально-етичними цінностями. Для розуміння української

філософії потрібно починати з огляду тих етнічно-культурних підвалин, на яких ця філософія виростає. Ці підвалини можна назвати «народним світобаченням», «етнічною ментальністю», «духом народу» тощо. На думку Д. Чижевського, народний характер і світогляд «виявляється в тім, що цей народ у світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно». Безумовно, народний характер не є чимось незмінним. Тим не менше є певні усталені елементи етнічної ментальності, які накладають свій відбиток на сам стиль мислення, на спосіб філософування в певній культурі.

Особливості світобачення та духовності українського народу зумовлені багатьма чинниками, серед яких можна назвати і природне середовище з його краєвидами, і геополітичне розташування України, і характер родинних стосунків зі специфічними рисами побуту, і драматичні події історії, і специфіку культурних процесів, і т.ін. Весь комплекс різноманітних чинників зумовили неповторний характер української ментальності, сам тип українця та його культури.

Дослідники найчастіше називають основною і визначальною рисою української культури її «межовий характер». Україна з її культурою і духовним складом виступає як «кордонна цивілізація». Ще В. Липинський стверджував, що духовна сутність України – це синтез Заходу і Сходу. Україна та її культура формувалися в «точці перетину» не тільки Заходу і Сходу, але й Півночі і Півдня (шлях з варягів до греків), культури лісу і культури степу, Римської та Візантійської цивілізації, землеробського і козацького стилю життя, фольклорно-язичницької і християнської культури тощо. «Межовий» характер української культури виявляється в її відкритості, у вмінні і здатності «почути іншого», органічно включити в себе досягнення інших культур, бути тлом взаємодії та діалогу різних культур. «Культура толерантності», якою є українська культура, зумовила і таку типову рису українського характеру, як неагресивність, довірливість, дух терпимості, відсутність національної зневаги. Дослідники вказують і на такі риси українського менталітету, як естетизм, ліризм, емоційно-чутливий характер (кордоцентризм), індивідуалізм, волелюбність, демократизм у суспільному житті, шанобливе ставлення до природи тощо. Разом із тим, зворотнім боком толерантності виявилися покірливість долі і комплекс неповноцінності, «провінційності», а волелюбність часто межувала з готовністю до анархічних настроїв і схильністю до крайностей. Усі ці типові риси української ментальності зумовили і характерний тип філософування в Україні.

Д. Чижевський, відомий історик філософії України, представник Київської філософської школи, який жив і працював в умовах еміграції, окреслив специфіку української філософії і визначив її характерні риси.

Основною особливістю української філософії є її гуманістична, антропологічна спрямованість. Проблеми людини, її внутрішнього, духовного світу, морально-етичні питання завжди були тут центром

філософської проблематики. Гносеологічні проблеми, навіть у класичний період розвитку української філософії XVIII-XIX ст., не привертали особливої уваги. У цьому вбачають недолік української філософської думки, оскільки філософія є, насамперед, раціональним способом вирішення світоглядних проблем, і добре розроблена логіка і гносеологія – її неодмінна ознака.

Західноєвропейська філософія з її еталоном наукового мислення була націлена на пошук і досягнення істини абстрактно-логічним шляхом, за допомогою розвиненої системи філософських понять та категорій.

Українська філософія була спрямована не стільки на досягнення абстрактних істин про сутність буття, скільки на пошук правди і мудрості, на пошук відповіді на питання, «як жити». Така практично-моральна орієнтація

української філософії викликала появу своєрідної традиції, яка набула назви «філософія серця» (різні її аспекти розглядалися в творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша та ін.). Сутність цієї традиції

полягає в прагненні віднайти більш глибоке підґрунтя людського душевного життя, ніж рівень розуму. Саме «серце», з якого народжуються почуття, емоції, переживання, є дійсним осередком людської душі, а не холодний розсудок, не безсторонній інтелект. З «філософії серця» випливає і своєрідна гносеологічна позиція, яка оцінює емоції, почуття як шлях пізнання (така точка зору притаманна М. Гоголю, П. Юркевичу). Характерною рисою української філософської думки є релігійне забарвлення, належність переважної більшості вчень до релігійної філософії (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, представники Кирило-

Мефодіївського товариства, традиції Київської релігійно-філософської школи).

Важливою рисою української філософії є естетичний спосіб філософування, тобто вияв філософських пошуків і філософських ідей у формах, які торкаються не лише розуму, але й серця людини. Сполучення філософських ідей з художньою виразністю, з символічно-образними формами було зумовлене високим рівнем філософічності всієї української культури і особливо – літератури. Поява професійної філософії в Україні датується XVII ст., але і до, і після того значний внесок в українську філософію був зроблений письменниками, поетами, публіцистами (можна згадати імена Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Хвильового тощо). На думку Д. Чижевського, українська філософія зазнала особливого впливу з боку антично-візантійської культури, культури бароко і романтичної культурної традиції. Сучасні дослідники, зокрема В.С. Горський, вважають, що саме ці три типи культури доцільно покласти в основу періодизації української філософії.

У розвитку української філософії виділяють три основні періоди.

Перший період історії української філософії припадає на час існування Київської Русі. Саме тоді склався притаманний українській духовній традиції

тип мислення, що не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. У філософській думці цього періоду виділяється головна проблема – «людина – Бог», крізь призму якої здійснюється осмислення граничних основ людського існування.

Для другого періоду розвитку української культури, який тривав з XVI по XVIII століття і був пов'язаний з часом козаччини, характерним було інтенсивне освоєння ідей західноєвропейського Ренесансу та Реформації, а також ідей раннього Просвітництва, що переосмислюються відповідно до традицій давньоруської культури. В цей час у складі культури українського народу відбувається формування професійної філософії як специфічної сфери теоретичного мислення. У колі проблематики, що розробляється, акцент переноситься на проблему «людина – Всесвіт». Поряд із питаннями етики та філософії чинне місце відводиться діалектиці, логіці, метафізиці, натурфілософії. Найвиразнішими представниками цієї доби є професори Києво-Могилянської академії, а вершиною досягнень філософської думки в Україні цього періоду є філософія Григорія Сковороди.

Третій період охоплює XIX та першу третину XX століть. Визначальну роль у розвитку тогочасної філософії відіграє течія, яка сформувалася в межах культури романтизму. Саме завдяки їй коло проблем, що утворюють серцевинну суть філософії, збагачується постановкою проблеми «людина – нація». Особливості розвитку української філософії у тогочасний період визначає в основному непрофесійна теоретична філософія.

Це зумовлено соціально-політичною ситуацією в Україні, при якій філософська думка трансформувалась із професійної теорії в художню літературу.

2. Філософія Київської Русі

Філософія як особливий вид інтелектуальної діяльності з'явилась на території України в часи Київської Русі. Київська Русь була могутньою середньовічною східнослов'янською державою, яка посідала чільне місце у світовій політиці IX-XII ст. Філософія Київської Русі охоплює період XI – середини XIV ст. – починаючи з часів християнізації Київської Русі і закінчуючи втратою незалежності Галицько-Волинського князівства. У цей період філософія ще не виокремилася у відносно самостійну сферу теоретичного освоєння світу, а входила до єдиної синкретичної форми української духовності, що складалася із сукупності релігійних, філософських, естетичних та етичних ідей.

У світоглядному плані Русь формувалась як язичницька держава. Вагомий вплив на розвиток Київської Русі здійснило хрещення Русі у 988 році. Ця подія привела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська література (твори «отців церкви» – Іоана Златоуста, Григорія Нісського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Лествичника. Іоана Дамаскіна). Завдяки цьому Київська Русь познайомилася з досягненнями культури та філософії давньоєвропейських

народів. Варто також пам'ятати, що здобутки античної філософії проникали в культуру Київської Русі через твори християнських авторів і в християнській «обробці». Внаслідок цього філософія сприймається русичами як частина теології, причому така частина, яка підпорядкована теології. Цей крок на тривалий час визначив русло розвитку давньоруської філософії – вона існувала як підпорядкована релігійній частина культури.

Ще одна особливість культури Київської Русі полягає в тому, що християнство, християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу суспільства, духовній еліті. Основна ж маса населення продовжувала вірити у традиційних язичницьких богів – Перуна, Дажбога, Стрибога та ін. Все це зумовило той факт, що філософія Київської Русі на перших етапах розвитку мала перш за все просвітницький характер – основне завдання вбачалося в тому, щоб роз'яснити народу основні положення християнства і християнської філософії. Тому-то давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а у вигляді послань, проповідей, звертань і т.п. Варто враховувати, що традиції попередньої язичницької культури позначились на своєрідних формах інтерпретації та сприйняття християнської філософії.

Вплив Візантії у поєднанні із давніми слов'янськими традиціями визначив такі особливості функціонування філософської думки у Київській Русі:

- по-перше, християнська філософія тут поєднувалась із давньогрецькою філософією (відомими були філософські ідеї Геракліта, Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля);

- по-друге, у цей період філософія була спрямована не на гносеологічну чи онтологічну проблематику, не на створення абстрактно-раціональних філософських систем, а на те, щоб бути певним моральним повчанням, життєвою настановою для індивідуального самозаглиблення та самовдосконалення, сприяти тому, щоб вищі духовні цінності реалізувалися в процесі індивідуального життя.

Тобто, основною проблемою філософії цього періоду є людина, сенс її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога і людини.

Крім античних, візантійських, болгарських авторів, творів «отців церкви», перекладів біблійних книг, з'являються і оригінальні твори мислителів Київської Русі, серед яких можна назвати «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, проповіді Кирила Туровського, «Послання пресвітеру Хомі» Климентя Смолятича, «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Звертаючись до витоків філософської думки Київської Русі, варто згадати найперший давньоруський літопис – «Повість врем'яних літ», автором якого вважають Нестора – ченця Печерського монастиря. Цей літопис починається із звернення до історії світу в цілому, а це свідчить про те, що історія русичів почала розглядатися в контексті всесвітньої історії. У творі

містились не лише історичні відомості, а й описувались звичаї та світоглядні уявлення русичів. Автор моралізує з приводу злощасних подій, вбачаючи у них кару Божу за людські гріхи. Вже тут можна знайти терміни «філософ» та «філософувати» (мається на увазі «промова філософа» перед князем Володимиром).

У «Повчанні» Володимира Мономаха (кінець XI ст.) обґрунтовується думка, згідно з якою усе живе на Землі створено волею Божою і тому є доцільним та гармонійним. Людина, хоча і гріховна істота, все ж відмічена особливою Божою милістю. В основі моральної концепції «Повчання» лежить принцип «милостині», згідно з яким міжособистісні стосунки та суспільні відносини мають здійснюватись на взаємній любові, діяльній доброті та

милості. Мономах дає своєрідну настанову володарю держави, суть якої полягає в тому, що разом із отриманням влади зростає міра відповідальності. Можновладці зобов'язані дотримуватись принципу соціальної справедливості, обмежувати економічну та правничу сваволлю, що й стане універсальним засобом гармонізації суспільного буття. У настановах Мономаха чітко вимальовується думка про індивідуальну відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Людина повинна мати страх Божий у серці, пам'ятати про тяжкість гріха, творити добро і справедливість. Яскравим виявом тогочасного філософування був твір «Слово про закон і благодать», написаний київським митрополитом Іларіоном у 1051 році. На основі біблійної релігійної тематики Іларіон вперше у вітчизняній філософській думці осмислює історію людства, її цілісний характер, створює її своєрідну концепцію, відмінну від Августинової, яка сповнена глибокого світоглядного змісту, роздумів про долю всього людства. Людська історія розподіляється на дві епохи, які характеризують прогресивний поступ людської історії: епоху «Старого Завіту», «Закону», «язичницький» період, коли відносини між людьми будувалися на засадах рабства, безмежної покори, і епоху «Нового Завіту» – завершальний період, де панують свобода, гуманізм, християнська «благодать та істина». На першому етапі Бог наставляв та карав людей своїми зовнішніми настановами, через закон, а на другому – справу життєвого вибору (благодать) віддавав самій людині.

Іларіон підкреслює, що Бог врятував Русь від ідолослужіння і привів до «світла розуму» та істини, до життя вічного.

Органом розуміння як способу осягнення істини виступає серце. В людині, що є точкою перетину світу благодаті і світу гріха, центром цих протидіючих сил є серце, яке зводить воєдино думку, волю та віру. Іларіон

пише, що коли князь Володимир задумав ввести християнство на Русі, у нього в серці «засяяв розум». Усі питання, яких торкається Іларіон: проблема сенсу людського життя, свободи людини у світі, співвідношення необхідності (закону) і свободи (благодаті), – він розглядає на основі християнських догматів.

Чіткіше і систематичніше філософська проблематика представлена у

творчості митрополита київського Климента Смолятича (сер. XII ст.). Літопис характеризує його як «книжника і філософа, якого ще не було в руській землі». Смолятич виділяє три етапи світової історії: Завіт (язичники), Закон (ізраїльтяни), Благодать (християни). Він надає перевагу тим, що живуть під Завітом, – вони ближчі до Бога. Закон – велика перепона на шляху до Благодаті. Благодать є світло, істина і дарована Богом свобода.

Аналізуючи проблеми сенсу людського буття, Смолятич виходить із того, що істина вже викладена в Біблії; завдання ж розуму і філософії, зокрема, полягає в тому, щоб правильно зрозуміти Святе Письмо. Причому

уточнюється, що філософія перш за все необхідна для того, щоб пояснити божественні істини простим людям. Вона також має допомогти зрозуміти всім, що справжнє благо полягає не в багатстві і не у владі, а у «стяжанні мудрості».

У «Посланні пресвітеру Хомі» він досліджує питання про те, яким є справедливий життєвий шлях людини, і доходить висновку: це досягнення заповідей, що дані людині Богом, і неухильне їх виконання. На думку Смолятича, найбільше перешкоджають людині іти праведним шляхом дві вади – марнославство і славолубство. Смолятич наголошує також на необхідності високоморального способу життя священників, виступає проти накопичення церквою майна, багатства, слави і влади.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є Кирило єпископ Туровський (1130–1182). У його творах найповніше представлені ідеї, які розроблялися у філософській думці Київської Русі. Його проповіді, звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю і мови, символічністю та оригінальністю думки.

Творчість Туровського безпосередньо пов'язана з візантійською культурою та античною спадщиною. Але Кирило Туровський, на відміну від багатьох сучасників, є не компілятором, а оригінальним мислителем. Зрозуміло, що Туровський був обмежений середньовічним способом мислення і тому широко використовував традиційні тексти, образи і сюжети.

Розглядаючи онтологічні проблеми, мислитель протиставляє світ земний і небесний, видимий і невидимий, аналізує протилежності «внутрішнього» і «зовнішнього», церковного і світського, християнського і поганського, темряви і світла. Підкреслює, що в людській природі поєднані ці протилежні сили.

При висвітленні проблеми «Бог – людина» безперечна перевага надається Богові, який є активною творчою силою, що їй підкоряється людина. Разом із тим, Туровський підкреслює, що саме людина є вищою метою Божого творіння. Бог відкриває істину людині, але при цьому надає їй свободу волі у виборі між добром і злом.

Феномен людського буття Кирило Туровський розглядає з православних позицій. Він визнає високе покликання людини та верховенство розуму, намагається вирішити проблеми духовного й

матеріального, зовнішнього і внутрішнього в людині, усвідомити природу почуттів і розуму, досягнути природу пізнавальних можливостей і моральності, сенсу життя, свободи та необхідності.

Однією з центральних у творчості Туровського є проблема співвідношення душі і тіла. Він прагне відійти від абсолютного протиставлення і суперечностей душі і тіла, адже за християнськими традиціями душа не може

бути тільки чистою, а тіло – тільки грішним. Душа є витоком Божого духу, хоча вона і вторинна за походженням.

Саме від неї залежить гідність людських вчинків, вона є життєвим началом людини. Якщо ж душа підкоряється тілесному началу, то це веде людину до грішних вчинків.

Усі людські чесноти виводить із сумирності. Найвищу мудрість знаходить у дотриманні християнського способу життя та правильному розумінні Святого Письма. Вважає, що розум повинен контролюватись і спрямовуватись вірою.

Найбільш відомі твори Кирила Туровського: «Притча про душу і тіло», «Повісті про білоризця і чорноризця», «Притча про сліпого й кульгавого», «Слово». Отже, релігійно-етична проблематика стає основною у філософії Київської Русі. Філософські роздуми торкаються проблеми знання і мудрості, осмислюється роль книжного слова, вміння перекладати і витлумачувати текст Святого Письма і твори «отців церкви». Значна роль у розробці етичної проблематики належить так званій агіографічній літературі (життє- опис святих). У численних «Патериках», «Житіях святих» формується етичний ідеал української культури.

Святість, образ святого розуміється, як втілення морального ідеалу (любові, милосердя, внутрішньої гармонії і миру, терпимості і т.ін.). Саме у цей період зростає інтерес до окремої особистості, до особливостей її внутрішнього світу і своєрідності життєвого шляху. Проблема добра і зла поєднується з проблемою святості і гріховності людини, з поняттями плоті і душі, тіла і духу.

За часів Київської Русі виникають перші спроби осмислення історії та її сенсу, долі та призначення батьківщини, ролі християнства в історії, співвідношення необхідності («закону») та свободи («благодаті»).

Філософія в Київській Русі значною мірою виступала і як соціальноорієнтована філософія. Староруські мислителі ратували за створення централізованої держави, розглядаючи її як необхідну умову для майбутнього розвитку Русі.

Тема 6. Особливості розвитку філософської думки України.

Питання для обговорення

1. Особливості української філософської думки.
2. Основні періоди розвитку філософії в Україні.
3. Філософські ідеї Київської Русі.
4. Філософія в Києво-Могилянській академії.
5. Філософські ідеї Григорія Сковороди.
6. Філософія національної ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.
7. Сучасна філософська думка в Україні..

Рекомендована література: [9], [23], [14].

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

ТЕМА 7. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Теоретичний блок. Питання про сутність людини є безпосереднім виявом її специфіки як живої істоти. Як істота, для якої її існування є проблемою (Е. Фромм), людина здавна переймалася питанням про своє походження, місце в суспільстві, у Всесвіті. У релятивізмі сучасного світу людина перестає бути суто продуктом соціальних, а тим більше політичних сфер впливу. Вона долучена до різних вимірів життя, практично не пов'язаних між собою. Місце традиції посідає вибір стилю поведінки. Лише загальний стан культури об'єднує ці різноманітні проекції. Культурне багатство особистості залежить від залучення цінностей до особистої діяльності і від того, наскільки суспільство стимулює цей процес, сприяє йому. Цінності культури особистість перетворює на поведінку, культура живе в особистісній поведінці людини.

Суспільство створює умови існування людини, а вони можуть як сприяти, так і не сприяти перетворенню цінностей культури на акти поведінки особистості. Суспільство активізує пошук найсприятливіших умов для формування особистості як активного суб'єкта культури, як творця і носія цінностей культури, воно створює умови для соціального розвитку людини, тобто людини як особистості. Особистість відображає конкретну культуру й конкретне суспільство. Крім того, суспільство створює умови для масового використання цінностей культури, а отже, породжує потреби в тиражуванні й

репродукуванні артефактів, що, відповідно, перетворюється на процеси відтворення культури.

Філософія як теоретичний, раціоналізований світогляд ґрунтується на опозиції «людина – світ». Сучасний світ – це світ масової культури, економізації буття, пріоритету споживчих, а не духовних потреб, інтенсивного впровадження інформаційних технологій, заміни «живого» спілкування Інтернетом, удосконаленого маніпулювання свідомістю, що призводить до знецінення особистості, динаміка політичного життя загострює з новою силою проблему людини. Людина ж формує свою власне людську сутність серед інших людей, у суспільстві. Немає особи, яка б сформувалася як індивідуальність й особистість самотійно, відокремлено від людства та його духовних, культурних здобутків. Рівень розвитку суспільства, усі соціальні катаклізми, які відбуваються в ньому, позначаються на кожному члені суспільства, на його долі. Суспільство не є однорідним, так само, як не є воно вічним, незалежно від людської свідомості і волі існуючим способом співжиття людей.

В історії філософії і в історії культури людства накопичився значний досвід осмислення соціальних проблем, який потребує вивчення та класифікації. Цим, власне, і займається соціальна філософія, яка покликана надати людині орієнтири відносно її життя в суспільстві та взаємодії з іншими людьми. Аналіз соціальних процесів засвідчує, що вони істотно відрізняються від природних і біологічних, адже мають особливі якості. Домінантою соціального розвитку слугують соціальні протиріччя, які, вступаючи між собою в боротьбу, спонукають суспільство до невпинного розвитку і самовдосконалення.

Важливим фактором суспільно-історичного розвитку завжди була культура. Вона відбивала якісну характеристику життя соціуму, уособлювала в собі специфічний спосіб людської життєдіяльності, зафіксований у результатах праці, у системі соціальних норм. Усі її види – культура виробництва, культура управління, культура міжособистісних відносин, художня культура, політична, екологічна – становлять єдине ціле як форми існування й розвитку людської природи, а отже, суспільства. Культура пронизує всі сфери життя людей – від матеріального виробництва й елементарних потреб до найвеличніших виявів художньої творчості. Вона впливає на працю, побут, мислення, практичну діяльність.

Юристам-правознавцям і правоохоронцям як фахівцям, професія яких пов'язана із роботою з людьми, важливо розуміти структурну організацію та закономірності існування соціуму, володіти уявленням про досягнення науки щодо основних сфер і ключових проблем суспільного буття. Складна соціально-культурна ситуація ставить професіонала перед проблемою одночасного включення в різні види професійної діяльності у різноманітних культурних спільнотах. Повноцінна його самореалізація за таких умов залежатиме від його здатності виходити за межі вузькопрофесійної

життєдіяльності, уміння проектувати нові її способи й види адекватно до трансформування наявної соціокультурної ситуації.

Проблеми суспільства, історії, культури, цивілізації досліджуються багатьма науками: історією, соціологією, культурологією, футурологією та іншими. Філософський аналіз історії, культури, цивілізації передбачає осмислення суспільного розвитку як багатоманіття ціннісно значущих норм буття людської спільноти, способів її життя, смислів і структури картин світу, принципів поведінки людей. Ці та інші проблеми вивчаються такими галузями філософського знання, як соціальна філософія, філософія історії та філософія культури.

1. Соціальна філософія: об'єкт, предмет, завдання. Специфіка пізнання соціального

У цілісному осмисленні світу та відношення людини до нього філософія аналізує не лише природу, а й суспільство. Уже на ранніх етапах становлення філософії, зокрема античної, значна увага приділялася осмисленню суспільства. Проте минуло не одне століття, поки суспільство стало об'єктом комплексу соціальних наук, у відношенні до яких соціальна філософія викристалізувалась як частина філософії, виявила власний зміст, зайняла високий теоретичний рівень узагальнення й абстрагування, постала як складна філософська наука, що вивчає основні особливості і закономірності соціальної сфери буття. Філософський аналіз суспільних процесів і нині не втратив своєї актуальності, незважаючи на розвиток і розгалуження гуманітарного знання. Суспільні науки – історія, економіка, конкретна соціологія, політологія, юридичні науки, соціальна психологія та інші – вивчають яку-небудь одну сферу суспільного життя. Водночас філософії належить загальний підхід: аналіз основних методів осягнення суспільних процесів, вивчення цілей, рушійних сил, напрямів розвитку суспільства, взаємозв'язку його різних структурних ланок.

Соціальна філософія (*socialis* – товариський, громадський) – це система теоретичного знання про найбільш загальні особливості, закономірності й тенденції взаємодії соціальних явищ, цивілізаційного існування; функціонування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Постаючи як загальнотеоретичне вчення про суспільство, соціальна філософія тісно взаємодіє із соціальними й соціогуманітарними науками – історією, політологією, політичною економікою, культурологією та ін. Особливо тісними є міждисциплінарні зв'язки із соціологією, адже вони вивчають один об'єкт – суспільство (соціум), однак під різними кутами зору. Соціологія досліджує найзагальніші ознаки суспільства в його буттєвому сенсі, з'ясовує його глибинну сутність, а соціальна філософія, характеризуючи свій предмет, використовує такі широкі за обсягом та універсальні поняття, як «формація», «цивілізація», «культура», а також методологічно значущі категорії – «соціальне», «соціальний світ», «соціальна система», «соціальні інститути», «закони суспільного розвитку».

Головним у соціальній філософії є поняття «соціальне», що характеризує специфіку життя людей як суспільних істот, визначає особливості законів, які зумовлюють їх співіснування, логіку суспільних процесів, природу соціальних інститутів тощо. Сучасні соціологічні та філософські дослідження дають змогу виділити кілька ключових підходів у тлумаченні соціального (соціальних процесів і соціальних якостей):

– *субстратно-редуктивний підхід*, згідно із яким в основі соціальності лежать генетичні, біохімічні чи якісь інші матеріально-речові субстрати, тобто цей підхід намагається звести соціальне до чогось простішого, доступного для вивчення та матеріально-речового (Ф. Кріс, Ж. Моно, Е. Уїлсон та ін.);

– *інтерактивний підхід*, згідно із яким суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності, тобто соціальність – це сукупність певних міжіндивідуальних взаємодій (Дж. Мід, Дж. Хоманс та ін.);

– *структурно-функціональний підхід*, що пов'язує соціальність із певною сукупністю створених суспільством закладів та інституцій, функціонуючих у взаємних зв'язках та забезпечуючих цілісність соціального процесу (Р. Мертон та ін.);

– *менталітетно-трансцендентальний підхід*, який намагається покласти в основу соціальних явищ та процесів деякі вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси, наприклад релігійно-культового плану (М. Вебер, В. Дільтей, М. Шелер та ін.);

– *діяльнісний підхід*, що панував у марксистських дослідженнях, виводив на перший план співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалось, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані речами, які постають продуктами людської перетворюючої діяльності.

Соціальне – сукупність ознак і особливостей суспільних відносин, що виявляється у стосунках індивідів і спільнот, їх ставленні до свого місця в суспільстві, а також до явищ і процесів суспільного. Воно є лише частиною суспільного, властивістю або станом суспільства. У широкому сенсі суспільство, яке вивчається соціальною філософією, визначають як соціальність взагалі, як соціум. У цьому аспекті поняття «суспільство» і «соціальне» тотожні. В іншому, конкретнішому, значенні суспільство не є синонімом соціального, а характеризує особливі, чітко визначені форми існування соціальних явищ.

Об'єктом соціальної філософії є соціальне життя, усе розмаїття соціальних процесів і явищ.

Головне завдання соціальної філософії – виявити в розмаїтті суспільних процесів, фактів, явищ, подій світоглядні, смислоутворювальні чинники та мотиви людської діяльності, з'ясувати як суспільство породжує людські потреби й інтереси, формує соціальні ідеали, утворює різноманітні системи соціальних цінностей і взаємодії.

Предметом соціальної філософії є закономірності й тенденції розвитку суспільства, утворення історичних спільнот людей, взаємозв'язок між ними та їхня роль у суспільстві.

Головною особливістю предмета соціальної філософії є те, що вона вивчає не певний аспект життя суспільства, а суспільство загалом, суспільство як цілісну систему. Філософ на основі узагальнення знань про суспільство розглядає його в цілому, добуває інтегративне знання про суспільство як систему, яка має свою історію, досягла певного рівня розвитку, функціонує у тісній взаємодії економічних, соціальних, політичних, психологічних тобто матеріальних та духовних факторів.

Соціальна філософія вивчає закономірності й проблеми розвитку суспільства через визначення місця і ролі в них людського фактору, відношення знання до людини і навпаки. Вона покликана надавати людині орієнтири щодо її життя в суспільстві та взаємин із іншими людьми. Соціальні явища та процеси володіють особливими якостями, які не можна звести до природних, біологічних або психологічних; вступаючи в соціальну систему зав'язків, природні речі та процеси набувають нового типу впорядкування та функціонування: вони мають тепер цільове призначення, а загалом своїм способом соціального функціонування окреслюють існуючу в певному суспільстві систему норм дії, цільових та смислових орієнтирів, мотивів поведінки. Людина входить у суспільне життя, проходить через процес соціалізації, набуває соціальних якостей, що й спричиняє необхідність пізнання та усвідомлення сутності соціальних процесів.

Соціальне пізнання – пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей – постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Пізнання дає суб'єктові об'єктивно істинне знання. Воно розкриває закономірності, що прокладають собі дорогу через хаос випадковостей. Пізнання озброює суб'єкта діяльності істиною і дає змогу діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не всупереч їм. Рациональна діяльність не можлива без пізнання. Тільки воно вказує людині напрями руху вперед, обґрунтовує горизонти майбутнього, засоби його досягнення.

Соціальне пізнання здійснюється за тими ж законами, як і пізнання взагалі. Його основа – суспільно-історична практика. Воно не існує поза пізнавальною діяльністю конкретних індивідів, без системи знань, що передаються від одного покоління іншому. Механізм пізнання – у відображенні, а мета його – отримання об'єктивно істинного знання, яке не залежить від суб'єкта й існує поза ним. Водночас соціальне пізнання має специфіку. Вона зумовлена перш за все особливостями суспільства як предмета пізнання.

Досить довго філософи заперечували власне можливість пізнання суспільства. Логіку їх міркувань можна охарактеризувати таким чином: у природі діють об'єктивні закономірності (наприклад, закон всесвітнього тяжіння), що надає можливість її пізнання. Природознавство як наука про

природу (фізика, хімія, механіка) має право на існування. У суспільстві ж діють люди, які керуються власним розумом. Скільки людей – стільки й «ідеальних позицій», тобто ідей, поглядів, міркувань. Звідси висновок: наука про суспільство, де нібито немає об'єктивних закономірностей, в принципі неможлива.

Подібний погляд, притаманний здебільшого мислителям давнини, наявний і в сучасній літературі, хоча й у дещо видозміненій формі. Скажімо, у роботах неокантіанців Г. Ріккєрта та В. Віндельбанда досить однозначно йдеться про те, що істинними науками можуть бути лише науки про природу. Суспільні ж науки виступають як «прості регістратори» фактів, бо всі явища суспільного життя – індивідуальні й неповторні. Подібну думку можна зустріти і в працях англійського філософа й історика А. Тойнбі, німецького соціолога О. Клауса, англійського філософа П. Поппера.

У суспільстві, як і в природі, є об'єктивні закономірності. Інша справа, що здійснюються вони через людську діяльність. Якщо в природі діють сліпі природні сили, то в суспільстві – люди, наділені свідомістю і волею. Закономірності розвитку суспільства є закономірностями людської діяльності. Пізнання їх – основна мета суспільствознавства як науки, яка має такий самий необхідний характер, як і природознавство.

Інша особливість соціального пізнання зумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно одночасно виступає в якості і об'єкта пізнання, і його суб'єкта.

Суб'єктом пізнання завжди є людина. Коли вона пізнає природу, то об'єкт її пізнання знаходиться поза нею. Якщо йдеться про пізнання суспільства – суб'єкт і об'єкт співпадають. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І навпаки, пізнаючи себе, одночасно вона пізнає суспільство, у якому живе і діє. Щоб пізнати суспільство, людина має уявляти його як незалежне від себе.

Об'єктивність соціального пізнання полягає в тому, щоб бачити в суспільстві не те, що хочеться тому чи іншому суб'єктові згідно з його власними потребами й інтересами, а те, чим воно є само по собі як існуюче об'єктивно, тобто незалежно від них. Здійснити це можна лише через пізнання суспільства в контексті суспільно-історичної практики, де діють різноманітні суб'єкти – індивіди і соціальні спільноти, що мають різноспрямовані та однакові інтереси і потреби, де існують боротьба та єдність історичного розвитку.

Чергова особливість соціального пізнання полягає в обмеженні застосування такого поширеного методу пізнання, як експеримент. Він дає змогу втілити в життя нові форми соціальної організації та управління суспільством, оптимізувати певні соціальні процеси. Водночас не можна не враховувати, що об'єктом соціального експерименту слугують, з одного боку, живі люди, що в разі його невдачі негативно позначиться на їх долі, з іншого – власне експериментатор, що також позначається на «чистоті» експерименту і обумовлює відповідальність дослідника перед суспільством і самим собою.

Застосування експерименту в соціальному пізнанні має певні межі, що й зумовлює його специфіку на відміну від пізнання природи.

Таким чином, досліджуючи суспільство як устрій спільного людського життя, що докорінно відрізняється від природно-тваринного світу, соціальна філософія доводить, що за своєю сутністю суспільство є системою відносин і соціальних інститутів, які породжені практикою спільного існування людських спільнот, їх взаємопов'язаною діяльністю. Соціальний світ – складне утворення, результат взаємодії економічних, культурних і духовно-ідеологічних чинників, які зумовлюють соціальний статус індивіда, його ціннісні, культурні уявлення щодо сенсу своєї суспільної діяльності.

2. Філософські концепції розуміння суспільства

Суспільство – одне з найскладніших відомих науці явищ об'єктивної реальності. Питання, виникнення суспільства, чому і як воно розвивається завжди хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «суспільство» – поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому значенні. *У вузькому розумінні* він має такі значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини – це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів. Отже, спільність людей, яка обумовлена формами і засобами їх взаємодії;

2) суспільство як конкретно-історичний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство тощо).

Суспільство *в широкому розумінні* – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. Інакше кажучи, це все людство загалом, тобто вся сукупність суспільних відносин і організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство розглядають як продукт цілеспрямованої та розумно організованої сумісної діяльності значних груп людей, які поєднані не на основі спільності, а на основі сумісних інтересів та договору.

Суспільство вивчає безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій предмет вивчення суспільства. На відміну від історії, що розглядає його переважно в діахронічному зрізі, та соціології, яка акцентує увагу на зрізі соціальної обумовленості, філософія визначає поєднання цих вимірів при вивченні суспільства як цілого. Філософія зорієнтована на з'ясування найзагальніших

підстав єдності, своєрідності всіх форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних та особистісних (в їх взаємозалежності) суспільних проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності.

Саме під таким кутом зору філософія розглядає єдність суспільства з природою (історія постає як частина історії природи, олюднення природи та своєрідність суспільства щодо неї); особливості суспільства як сукупності взаємодії індивідів, що об'єднуються для задоволення «соціальних інстинктів» (Арістотель); відмінності «природного стану» співіснування людей та стану громадянського, «суспільно-договірного» (Гоббс, Локк, Шефтсбері, Мандевіль, Г'юм, Мейн, Тьонніс, Дюркгейм, Барж, Вебер); специфіку доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства (Арон, Ростоу, Белл, Гелбрейт, Кан, Тоффлер); суспільство як сукупність цивілізацій (Данилевський, Тойнбі, Шпенглер); співвідношення суспільства взагалі та суспільно-економічних формацій як його конкретно-історичних етапів розвитку (Маркс, марксизм).

Сучасному періоду соціальної філософії властиве неklasичне розуміння суспільства, для якого характерне співіснування найрізноманітніших підходів до пояснення суспільства. Причому намагання знайти прийнятне для всіх цих підходів визначення суспільства призводить до вельми абстрактного тлумачення суспільства як всеохоплюючої системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як «світове», «планетарне». За таких умов необхідним, урівноважуючим цей уніфікаційний аспект розгляду суспільства є притаманна історичній науці «мультиплікативна» характеристика суспільства, яка формується не відкиданням розбіжностей різних підходів, а навпаки – їх врахуванням, що уможливорює осягнення суспільства в усій його складності і багатстві виявів.

Для ефективності розгляду проблеми уточнимо основні поняття теми. Так, соціальна філософія під поняттям «суспільство» має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних не на основі спільності, а на основі спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» – ширше, ніж поняття спільність, тому не кожна спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття «народ» означає спільність людей, пов'язаних, передусім, походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Поняття «нація» тлумачать як форму організації життя одного народу (чи кількох близьких), пов'язаних державністю, економічними, політичними і духовними відносинами людей. Держава ж є продуктом історичного розвитку людського суспільства, формою організації життя народів і націй, заснованою на праві і

законі. Усі розглянуті поняття, як це ми бачимо з даних визначень, тісно пов'язані між собою і перетинаються між собою.

Встановлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвік. Воно має свою історію виникнення й розвитку. Першими відомими науці соціальними організаціями були первісні племена, потім – рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу, створені людьми наприкінці IV тис. до н.е. у родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок, що перехід людства від общинної форми існування до суспільства відбувся понад п'ять тисяч років тому.

Основні підходи до розуміння суспільства. Існує безліч точок зору щодо суспільства і причин його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямів в історії філософської думки. Усі їх розглянути досить складно, однак, за умов певного спрощення, їх можна об'єднати в кілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є релігійно-міфологічна модель, що виникла в епоху рабовласництва. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму цієї моделі розглядались у системі загального світового (Божого) порядку – космосу (Бога), що слугує джерелом і першоосновою всього сущого. Стихійна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей упевненість в існуванні долі, у Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів і моральних норм – основна тема древніх міфів. Історики і філософи Античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси впливає релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то теологічна концепція зародилася в надрах схоластичної філософії, філософії Середньовіччя. Антична філософія, попри розбіжності у поглядах її представників на суспільство, мала космоцентричний характер, оскільки тим цілим, у яке включалося все суще, у тому числі й суспільство, був Космос. На противагу середньовічний світогляд був теоцентричним: реальністю, що визначає усе суще, у тому числі і в суспільному житті, для нього була не природа, космос, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку у вченні Аврелія Августина, а пізніше Фоми Аквінського. Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі недоліки суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом розвитку суспільного життя, а поділ на стани встановлений Богом.

У Новий час поширилася натуралістична концепція суспільного життя, представниками якої були Ісаак Ньютон, Рене Декарт, Шарль Луї Монтеск'є,

Джон Локк та інші мислителі, хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, наприклад, Демокріт висловлював думку про те, що все суспільне має природне походження, Арістотель же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

Натуралізм (лат. *natura* – природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних тощо. Відповідно до цього принципу, тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (географічна школа – Л. Мечников, В. Ключевський та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (соціальний дарвінізм, представниками якого були Т. Мальтус, Л. Гумплович, В. Самнер; расово-антропологічна школа, носієм ідей якої вважають, наприклад, Ж. А. де Гобіно), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (О. Чижевський, Л. Гумільов). Таким чином, натуралізм вищі форми буття зводить до нижчих, а людину – до рівня тільки природної істоти. Головний недолік даної концепції полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, у припущенні людської активності, у запереченні людської волі.

На відміну від натуралістичної концепції, ідеалістична модель ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Так ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного фактора в людському бутті і знаходить своє відображення в принципі «ідеї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди Гегеля, який висловив ряд геніальних концепцій про закономірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак внаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважає Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і є власне історичним процесом.

Таким чином, якщо з погляду натуралізму розвиток суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку виконує світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної й ідеалістичної моделей намагалися розкрити і подолати творці діалектико-матеріалістичної концепції розвитку суспільства, німецькі філософи К. Маркс і Ф. Енгельс.

Згідно вчення марксизму, що спирається на дослідження Ч. Дарвіна, Л. Моргана, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу під час формування в предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, вступає в силу і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально

значущим вимогам, наприклад, бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків тощо. Так поступово в ході історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на шлях дотримання соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався передусім у процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи таким чином речовинно-фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, обумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови (тобто виникнення сукупності довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування), утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, є головними матеріальними рушійними силами, які привели до появи і вдосконалення власне людської форми існування – суспільства.

К. Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює його на сферу суспільних відносин. Цей підхід надалі почали називати матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу, система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову – базис, на якому формуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні тощо.

Для більшості сучасних соціально-філософських і соціологічних концепцій суспільства характерно пояснювати його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена М. Вебером (1864–1920), називається інтерпретацією соціальної дії. Головною ідеєю вчення Вебера є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах людських взаємин.

Згідно з позицією Вебера, соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. У цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи сутність суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальної взаємодії людей. Необхідно додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». З огляду на такий підхід, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідуваною, афектною чи коли вона орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна відома сучасна концепція суспільства – так звана концепція методологічного індивідуалізму, що сформувалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму і соціобіологізму, трактує суспільство як продукт індивідуальної взаємодії. На думку К. Поппера, суть такої концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій і думок окремих людей і як результат створених і

охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння, соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космо-природно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космо-природно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в його суспільних відносинах і об'єднаннях.

Цікаві неklasичні, новаторські ідеї в підході до суспільства містять також інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

Суспільство як цілісна система. Ідея про те, що суспільство є системою, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальновизнаною і не вимагає особливої аргументації.

Відмінності соціальної системи від систем, що діють у природі, полягають у тому, що:

1) суспільство, на відміну від природи, є системою не тільки матеріальних, а й духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності і взаємодії;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, що має свідомість, діє відповідно до своїх бажань і прагне до досягнення певних цілей, що додає розвитку суспільства значного ступеня невизначеності, а отже, непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як підсистема в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами і утворюють певні автономні системи (держава, економіка, політика, право тощо);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють лише в соціальному середовищі;

5) соціальна система є узгодженістю елементів і водночас їх неузгодженістю, як наявності гармонійних тенденцій так і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство – це жива суперечлива система, якій притаманні саморозвиток, самодіяльність, самоорганізація.

Отже, суспільство як підсистема об'єктивної реальності істотно відрізняється від інших природних систем, як біологічних, так і фізичних. Соціальна система є найскладнішою з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, що утворюють цілісний соціальний організм.

Соціальна структура суспільства – це форма організації суспільства, що сформувалася історично і є певною формою стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп та інститутів, що забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей під час впливу на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів. Отже, соціальна структура суспільства – це сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою соціальних груп, спільностей та інститутів, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами. Соціальна структура суспільства становить будову цієї соціальної системи, визначає характер взаємозв'язків і взаємовідносин між її складовими частинами. Завдяки поняттю соціальної структури суспільства ми

маємо можливість виокремити два основні компоненти суспільства: наявність складових елементів та соціальних зв'язків, що виникають між цими елементами.

Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) взаємини і зв'язки між людьми;
- 3) соціальні інститути;
- 4) соціальна діяльність.

Характеризуючи *перший елемент* – суб'єкт суспільства, слід зазначити, що кожна суспільна людина включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або кілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як родина, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти та ін. Утім, залежно від мети дослідження, соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальними (мешканці міста, жителі села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); відношенням до власності (підприємці, наймані робітники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти тощо.

Нагадаємо, що суб'єкт розуміється у філософії як носій предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт. Суб'єктом можуть бути всі структурні складові соціальності – від суспільства до індивіда, особистості.

Виділимо найперші суб'єкти суспільного розвитку: роди і племена – на історичному етапі первіснообщинної формації; народ – класи і соціальні групи в суспільно-економічних формаціях; класи-антагоністи і класи-союзники в епоху суспільно-економічних формацій; класи-союзники у соціалістичному суспільстві; соціальні групи; етноси (нації, народності); трудові об'єднання різного рівня; професійні спілки; партії; рухи, фронти; громадські організації, союзи молоді, жінок, ветеранів та інше; родини, сім'ї; особистості, індивіди.

Основним суб'єктом суспільства є народ. Поняття «народ» є полісемантичним. Ми його використовуємо у такому значенні: народ – це соціально-історична, органічна, певною мірою споріднена спільність людей, яка населяє територію певної країни і ідентифікує себе передусім із цією країною. Водночас на народ перетворюється зазвичай та етнічно гетерогенна людність країни, представників якої еднають спільність історичної долі, економічні, соціальні, політичні, духовно-культурні, релігійні потреби та інтереси, загальна мова міжетнічного спілкування і погляди на майбутнє. Саме народ є дійсним творцем історії, який своєю діяльністю забезпечує спадкоємність розвитку суспільства.

Другий елемент – суспільні відносини дає змогу змістовно розкрити сутність суспільства. Суспільні відносини – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини – це своєрідний

об'єднуючий матеріал, що згуртовує людей в суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим розвиненішим є суспільство. Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини тощо. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також ураховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Наступний, *третій елемент* структури суспільства – соціальні інститути є історично конкретною формою організації і регулювання громадського життя. За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стабільність суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії постають як різноманітні організації, установи, що відображають соціальну і політичну структуру суспільства; як комплекс соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціальної поведінки і дії.

Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють зазвичай такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути право застосування, правового виховання тощо); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Четвертим елементом соціальної структури суспільства є соціальна діяльність. Значний внесок у дослідження цього елемента внесли такі філософи, як І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку, що соціальна діяльність у всіх її різновидах є тим знаменником, до якого можна звести всю різноманітність форм суспільного життя. До цієї думки, зокрема, дійшов М. Вебер, який вбачав основу життя суспільства в соціальній дії, яку він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика фактично є сукупністю «взаємин між виконуваними свої обов'язки людьми». Подібної позиції дотримувався і К. Маркс. Він дійшов висновку, що суспільство є «продуктом, ансамблем взаємодії людей».

З огляду на цю традицію, сучасні соціальні філософи трактують соціальну дію як першооснову всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не потребує доказу ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінні від природних форм соціальні форми буття.

Отже, соціальну діяльність можна визначити як цілеспрямовані дії, що ґрунтуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також наявних у суспільстві соціальних норм. Соціальна діяльність вживається для

позначення певного прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови суспільного життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин, діяльність людини є єдністю матеріального й ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру.

Сукупність вчинків та інших соціальних дій особистості, які мають мотиви, реакцію на її соціальний статус, складають поведінку людини.

Визначальною основою соціальної діяльності і соціальної поведінки особистості є об'єктивні умови її життєдіяльності, які породжують певні потреби й інтереси.

Суспільне виробництво та його структура. Більшість науковців вважають, що саме виробництво матеріальних благ, праця зумовили виділення людини з тваринного світу і досягнення нею успіхів в оволодінні силами природи та розвитку культури.

Праця – цілеспрямована діяльність людей, у процесі якої вони перетворюють і пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб і інтересів. У широкому розумінні праця – це спосіб життєдіяльності виробників. Причому вона не обмежується суто функцією створення людиною предметного світу з метою забезпечення необхідних умов існування. Вона передбачає діяльність людини, що переслідує власні цілі. Отже, праця як цілеспрямована діяльність людини є також процесом становлення людини як особистості, як соціальної істоти, а не лише як біологічного організму. Цей процес завдячує саме праці, яка може здійснюватися лише на основі соціальних зв'язків. Тобто за своєю формою праця завжди є соціальним процесом.

Праця – це умова існування людей, без праці неможливий обмін речей між людиною і природою, тобто неможливе саме людське життя. Тому незалежно від різних суспільних форм процес виробництва має бути безперервним. Як суспільство не може існувати без споживання, так само воно не може не виробляти. Саме тому праця, процес виробництва є першою й найважливішою передумовою людського існування. Лише завдяки праці людина може розкрити власну людську сутність, привласнювати предмети природи з метою задоволення своїх потреб.

Саме задоволення потреб, стає основою для наступної, нової потреби, нових дій для задоволення. Тобто відбувається не одноразовий акт задоволення певних потреб, а взаємозумовлений безкінечний історичний процес зростання потреб, дедалі більш складних, високих. Водночас дії задоволення поступово ускладнюються, вимагаючи більш досконалих знарядь задоволення нових потреб, що створює людина.

Звідси можна зробити висновок, що процес задоволення потреб людини не обмежується лише виробництвом матеріальних благ. Виробляючи матеріальні блага, удосконалюючи засоби задоволення потреб, люди створюють сферу свого буття, розвиваючи і відтворюючи самих себе. Таким чином, трудова діяльність у суспільстві, суспільне виробництво є постійним,

безперервним процесом руху людей. У межах цього процесу людина оновлюється тією мірою, якою вона оновлює, розвиває та вдосконалює навколишній світ.

Виробництво – процес, за допомогою якого люди, використовуючи речовини і сили природи та власні сили й здібності, цілеспрямовано створюють матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти їхні життєві потреби.

Отже, суспільне виробництво – процес, завдяки якому люди (суспільство), використовуючи речовини і сили природи, суспільні відносини і соціальні сили, свої духовні багатства та здібності, відтворюють власне й суспільне життя. Тобто суспільне виробництво – це формування безпосередньо людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Таким чином, система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя.

Виробництво і відтворення носіїв життя, тобто людини, – це не просто природний, біологічний процес. Тут, як і в разі виробництва суспільного продукту, люди діють цілеспрямовано: духовні та фізичні здібності людей використовуються не лише для створення матеріальних цінностей, а й для відтворення та розвитку своїх сил, здатностей. За цих умов «людську силу» доцільніше ототожнювати з поняттям «життєва сила». Останнє повніше відтворює зміст розвитку людських сил.

Під життєвою силою слід розуміти ті фізичні та духовні здібності людей, які використовуються ними для виробництва та відтворення всіх своїх здатностей. Тобто це сили, що витрачаються на самообслуговування, самоосвіту, навчання, виховання дітей та дорослих, на охорону здоров'я, сприйняття творів мистецтва тощо.

До продуктивних сил виробництва людини належать життєві засоби, за допомогою яких реалізується процес відтворення та розвитку людських сил. Це передусім предмети споживання: їжа, одяг, помешкання тощо. У сфері споживання життєвих засобів відбувається виробництво робочої сили, а також розвиток усіх сил, здатностей і здібностей особистості. Якщо сфера споживання життєвих засобів є водночас сферою виробництва людських сил, то сфера споживання робочої сили є сферою виробництва матеріальних благ. Посередником тут стають сфери розподілу й обміну.

Виробництво життєвих сил людини і виробництво матеріальних благ перебувають у тісному взаємозв'язку. У процесі виробництва матеріальних благ створюють два різновиди матеріальних цінностей: засоби виробництва і предмети споживання, тобто життєві засоби. Причому засоби виробництва споживаються всередині самого виробництва, яке їх породило.

Взаємодія людських сил і матеріальних благ зумовлює саморозвиток суспільного життя, що є його суттєвою характеристикою. Причому саморозвиток можливий лише в разі використання як самої природи, так біологічного організму людей. Саморозвиток завдячує процесові,

спрямованому на розвиток продуктивних сил шляхом використання і сприйняття природних сил, що постають як предмет діяльності суспільства.

Таким чином, основним фактором існування і розвитку суспільства є суспільне виробництво. Воно передбачає трудову діяльність людей, спрямовану на створення споживчих вартостей, необхідних для існування та розвитку людства. Людина усвідомлюється в цьому процесі як суб'єкт, мета та засіб виробництва. Суспільне виробництво поділяється на матеріальне та духовне. Матеріальне виробництво має на меті перетворити предмети природи на предмети задоволення людських потреб. Духовне виробництво покликане створювати духовні цінності, які покращують матеріальне виробництво, збагачують людей знаннями та досвідом, змінюють потенціал робочої сили. Спосіб виробництва – це спосіб створення матеріальних благ (засобів виробництва і засобів існування), необхідних для життя та розвитку суспільства. Спосіб виробництва містить у собі продуктивні сили та виробничі відносини. *Продуктивні сили* виражають відношення виробництва до природи і складаються із знарядь і засобів виробництва та людей, які його обслуговують, а також знань досвіду та науки, які вони використовують. *Виробничі відносини* – це відносини, що виникають у процесі виробництва. Вони мають об'єктивний характер, залежать від особливостей ставлення до знарядь праці, виробленої продукції, до власності. Якщо ж власність відчужена, то відношення набувають антагоністичного характеру. Якщо ж власність, засоби виробництва перебувають у руках виробника, то виробничі відносини набувають неантагоністичного характеру.

Для гармонійного функціонування виробництва існує і повинен спрацьовувати основний соціологічний закон: закон відповідності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил. Якщо таке співвідношення порушується, то в суспільстві виникають аномалії, які вирішуються соціальними революціями або соціально-економічними реформами.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7– 2 години

Тема 7. Соціальна філософія.

Питання для обговорення

1. Співвідношення предметів соціальної філософії та інших гуманітарних наук.
2. Головні категорії соціальної філософії.
3. Поняття «суспільство» у філософській традиції.
4. Основні підходи до розуміння суспільства.
5. Суспільство як система, що саморозвивається.
6. Матеріальне й духовне життя суспільства

Рекомендована література: [10], [11], [14].

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

Теоретичний блок. Гносеологія, або філософська теорія пізнання виникає разом з філософією, з переходом людського духу від міфу до логосу. «Логос» у давньогрецькій міфології спочатку означав слово, мовлення, а пізніше – думку, поняття, розум, світовий закон.

Антична філософія оформлюється як раціональний, розумовий спосіб пізнання світу і людини. Вихідною проблемою теорії пізнання стає проблема ілюзії і реальності, їх розрізнення, а звідси – проблема гадки і знання, а також проблема обґрунтування можливості досягнення істинного знання.

Теорія пізнання є філософським вченням про пізнавальні здатності людини, про природу знання, про можливості досягнення істинного знання, умови і критерії його достовірності. Основними питаннями гносеології є такі: – як людина пізнає оточуючий світ і себе? – які етапи, або ступені пізнання? – що таке істина? – як відрізнити істинне знання від помилки, хибного знання? – як можна (і чи можна взагалі) досягнути істини?

Пізнання є процесом духовного освоєння світу, спрямованим на досягнення істини, достовірного знання дійсності. Умовою і об'єктивною основою пізнання є суспільно-практична діяльність. Практика розуміється у філософії як матеріальна, чуттєво-предметна діяльність людей. Практика як перетворення людиною природного і суспільного середовища є самим способом існування людини. Практика є основою пізнання, його метою, а також критерієм істинності знань. Практика дає матеріал пізнанню, визначає характер його засобів, рівень і особливості відображення дійсності, зумовлює формування об'єкта і суб'єкта.

Практика не лише породжує пізнавальні здібності людей, але й створює ту соціальну атмосферу, що сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передачу їх іншим поколінням. На основі практики виникає потреба в подальшому розвитку знань.

Процес пізнання є опосередкованим процесом взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання.

Він має три складові: а) суб'єкт (той, хто пізнає); б) об'єкт (те, що пізнається); в) інструменти, або засоби пізнання (в якості посередників можуть бути матеріальні засоби – власне тіло, знаряддя праці, прилади або ідеальні – поняття, категорії, художні образи тощо). Розрізнення суб'єкта і об'єкта є не тільки фундаментальною опорою всієї гносеології, але й людської діяльності загалом.

Практична діяльність людей є основою духовного освоєння ними світу. На відміну від тварини, яка ототожнюється з власною життєдіяльністю і не усвідомлює її схему, не виділяє себе з оточуючого середовища, не змінює, а лише пристосовується до нього, людина в своїй діяльності протиставляє себе об'єктивному світу.

Тому об'єктивна природа всієї реальності існує тільки для людини. Людина змінює світ свого існування, тому для неї особливої значущості набуває його об'єктивний зміст, яким світ є насправді, самим по собі. Об'єкт – не тотожний об'єктивній реальності. Об'єкт – це те, що виокремлюється людиною в процесі практичної життєдіяльності, з об'єктивного зв'язку природи і суспільства і на що спрямоване її пізнання. Об'єкт пізнання може бути як матеріальним, так і ідеальним.

Сам суб'єкт теж є певним ступенем освоєння об'єктивної дійсності, тому під суб'єктом розуміється не просто людина як така, з органами чуття і мозком, даними від природи, не «гносеологічний робінзон», а людина як суспільно-історична істота, яка змінюється в історії і змінює свої уявлення про світ і про власну суб'єктивність. Процес пізнання не здійснюється в окремій голові окремого індивіда, він не є виключно психологічним процесом. Було б помилкою вважати, що можна вивчити «природу» людини – устрій її органів сприйняття, характер психічних процесів, – і тоді зрозуміти структуру і межі людського пізнання.

Насправді ж все в людині – від сприйняття до вищих форм мислення – формується історично, в соціально-культурному середовищі. Своєю діяльністю людина ніби накладає відбиток на світ, він стає олюдненим світом, сповненим людським сенсом і значенням. Природа, наприклад, виявляє свою об'єктивність, свої властивості лише тою мірою, якою вона перетворюється людською практикою. Навіть зоряне небо, в якому людська праця реально нічого не змінила, стає предметом людської уваги, предметом пізнання, лише коли воно перетворюється практикою на засіб орієнтації в просторі і часі, на природні компас, годинник, календар. У світі людського буття, сповненого суб'єктивним, людським змістом, протиставлення об'єкта і суб'єкта щезає. Але воно залишається в теорії пізнання.

Поділ на об'єкт і суб'єкт є невід'ємною рисою гносеології, адже без такого поділу втрачається сам сенс пізнання – осягнення реальності в її «справжності», достеменності, а не ілюзорності. Це важливо підкреслити, тому що деякі напрямки сучасної філософії відмовляються від уявлення про суб'єкт і об'єкт пізнання.

Єдиною реальністю тут стає безпосереднє переживання суб'єктом свого власного буття, тобто суб'єкт і об'єкт ототожнюються. Інша крайність – абсолютизація протиставлення суб'єкта і об'єкта (як протиставлення людини – світу об'єктивної реальності). Класична філософія поставила на місце людини як цілісного, соціально-культурного суб'єкта лише абстракцію людини (людину, як мислення), а буття розумілося там як таке, що позбавлене

людського виміру, як буття над і поза людиною. Причиною такого підходу був культ науки, орієнтація на неї, як на зразок будь-якого знання.

За часів Просвітництва виникає думка, що тільки наука в змозі розкрити всі таємниці природи і вирішити питання про сенс життя і призначення людини. Тоді як наукове знання – це всього лише знання про обезлюднений світ, про світ речей і речових відносин, де навіть людина розглядається як об'єкт серед інших об'єктів природної реальності. Гносеологія повинна розрізняти суб'єкт і об'єкт (адже ми прагнемо отримати достовірне, об'єктивне знання і про сам суб'єкт, наприклад, – про душевний стан іншої людини).

Але цей гносеологічний кут зору не повинен абсолютизуватися, оскільки пізнання є лише часткою цілісного процесу освоєння світу людиною. Крім пізнавальної діяльності, є практична життєдіяльність людей, а також – світ культури і людської духовності. Людина та її світ є часткою універсального буття. І тут не може бути розриву між суб'єктом (людиною) і буттям. Буттям є і об'єкт, і суб'єкт. Це означає, що завжди треба усвідомлювати відносність гносеологічного поділу на суб'єкт і об'єкт, його доцільність тільки в рамках пізнавальної діяльності. Пізнання може бути правильно осмисленим, якщо воно розглядається у зв'язку з усіма формами людського життя в світі природи і культури.

Основними настановами та ідеями сучасної гносеології є наступні.

1. Пізнання є процесом саморозкриття об'єктивного буття через буття людини. Пізнавальна діяльність є часткою всієї життєдіяльності людини, а людське буття – часткою універсального буття світу. Завдання гносеології – пізнати об'єкт в його єдності з буттям людини як суб'єктом пізнання. 2. Суб'єкт пізнання включений в універсальне буття, в реальний світ, у зв'язки з іншими суб'єктами. Тому суб'єкт у сучасній гносеології розуміється як комунікативний суб'єкт (такий, що формується, усвідомлює себе і пізнає світ через інтерсуб'єктивний простір, через спілкування з іншими). 3. Об'єкт пізнання не є обезлюдненим світом, він може бути представлений принаймні трьома сферами: а) природним середовищем, що існує незалежно від людини і досліджується традиційними методами наукового пізнання; б) світом культури та історії, що створюється сукупною діяльністю людей; в) внутрішнім світом людини – світом людських переживань, почуттів, уявлень. Для пізнання людської духовності і культури потрібні особливі методи, тому в сучасній філософії розроблена методологія соціального і гуманітарного знання. 4. Процес пізнання укорінений у життєвому світі людини, тому наука є однією з декількох можливих видів знання, її постійними супутниками є донаукове і познаукове знання, значення яких є не меншим, ніж науки.

2. Основні форми і способи пізнання У теорії пізнання прийнято розрізняти чуттєві і раціональні форми пізнання.

Пізнання починається з чуттів. Людина має органи чуття (зір, дотик, слух, нюх, смак). Завдяки ним вона отримує чуттєве знання про світ. Чуттєве

пізнання має три основні форми: відчуття, сприйняття і уявлення. Відчуття – первинний елемент чуттєвого пізнання.

Відчуття є даними про окремі властивості предметів.

Сприйняття – цілісний наочний образ предмета.

Уявлення – цілісний образ предмета, що зберігається в пам'яті або в уяві. Раціональне пізнання – це процес мислення, логічне пізнання. Воно теж має свої форми – поняття, судження, умовивід.

Поняття – узагальнення, яке дає змогу отримати знання про суттєві ознаки даного класу речей. Поняття фіксується в слові, але не тотожне йому. Судження – це форма мислення, яка стверджує або заперечує зв'язок між предметом та його ознаками, відношення між предметами або факт існування предмета.

Судження може бути істинним або хибним, його граматичною формою є речення.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з одного або кількох суджень виводиться нове. Найбільш важливою формою мислення є поняття. Раціональне пізнання навіть називають поняттєвим знанням. Акт пізнання – це завжди єдність його чуттєвої і раціональної форми. Чуттєве пізнання здійснює безпосередній зв'язок з об'єктом, раціональне – відображує загальні, істотні властивості предметів і явищ, які недоступні чуттєвому пізнанню.

Раціональне пізнання не зводиться до простої суми даних органів відчуття та їх комбінування (як вважали емпіристи XVII ст., стверджуючи, що немає нічого в розумі, чого до того не було б у відчуттях). Результати мислення дають нове знання, але, крім того, ще й активно впливають на структуру і зміст чуттєвого пізнання. Але яким же чином мислення в змозі охопити те, що не дається в почуттях? Це стає можливим завдяки тому, що мислення, раціонально-логічна форма пізнання є аналогом і відображенням практичної діяльності.

Саме практичне перетворення об'єктів виявляє їх внутрішні потенції і властивості. Змінюючи предмети, формуючи їх, створюючи нові об'єкти, які не дані природою, людина досягає їх суттєві зв'язки, постійні форми, тобто те, що залишається відносно незмінним, стійким у зміні зовнішніх форм предмета.

Так виникають поняття – форми мислення, що відображають загальні, істотні, суттєві властивості і відносно сталі, стійкі відношення предметів, явищ, процесів. Поняття втілюють у собі не лише знання про об'єкти пізнання, але і знання про суб'єкт, його активність, про рівень розвитку практичної діяльності. Та сама людська чуттєвість не є природним даром, не є виключно фізіологічною або психічною властивістю людини, а є результатом суспільно-історичного життя.

«Формування п'яти зовнішніх чуттів – це справа всієї попередньої історії» (К. Маркс). Здатність, наприклад, естетично сприймати предмет не задається анатомо-фізіологічними особливостями вуха чи ока. Музично чутливе вухо і сприйнятливий до краси око породжуються людською історією і

культурою. Відомо, що художньо «невиховане» око сприймає декілька десятків відтінків, а око художника – сотні, хоча фізіологічної різниці в їх органах немає.

Тільки музика пробуджує музикальні почуття, для немuzикального вуха найкраща музика позбавлена сенсу. У філософії визначають ще одну форму пізнання – інтуїцію. Інтуїція є безпосереднім осягненням справжньої сутності реальності. Інтуїція є раптовим осягненням і проникненням у суть речей. Розрізняють інтелектуальну і містичну інтуїцію.

Результатом інтелектуальної інтуїції є, наприклад, очевидність математичних аксіом. Інтуїтивне прозріння є завершальним шляхом наполегливої розумової праці (легенди та оповідання про Архімеда, Ньютона, Менделєєва, Ейнштейна та інших великих мислителів свідчать, що інтуїція до будь-кого не приходить і дурну голову раптом і дарма не просвітлює). Містична інтуїція є результатом напруженого душевного життя, духовних зусиль, емоційних переживань.

Шляхом містичної інтуїції відкривається світ вищої реальності. Способи пізнання розрізняють за сферою їх застосування, адже різні предметні галузі потребують і різних підходів. Так, предметом пізнання може бути природна реальність, а може бути світ людської історії та культури, або – внутрішній світ людини. Вони потребують різних способів пізнання. Причому чим більш складним і розвиненим є предметна реальність, яка пізнається, тим більшу активність набуває об'єкт пізнання, з якою суб'єкту потрібно рахуватися. Наука, що досліджує природну сферу, спирається на експериментальні дані про предмет пізнання.

Експеримент є своєрідним насиллям над природою. Як дитина, що хоче дізнатися, що там, всередині іграшки, і для того ламає її, так і вчений-експериментатор безцеремонно втручається у зв'язки природного цілого.

Не випадково, один із засновників європейської науки Г. Галілей порівнював експеримент з «іспанським чоботом» (різновид страти в епоху Середньовіччя), в який затискується природа, щоб вона вимушена була б розкрити людині свої таємниці. Основна настанова наукового підходу – володіння (за зразком володіння мертвими речами).

Але вже експеримент з живою матерією потребує від людини обережності, уваги до внутрішньої активності і самостійності живого (живе – небайдуже до себе, його існування вибіркове). Експерименти з людиною взагалі неможливі, якщо є мета впізнати її душу, її саму, а не особливості її психіки. Тому розрізняють такі способи пізнання, як пояснення, розуміння і рефлексію.

Пояснення – настанова наукового знання, що потребує розкриття причинно-наслідкового зв'язку явищ, доведення, обґрунтування. Пояснення – це позиція суб'єкта в ролі стороннього, коли суб'єкт не розглядає те, що відбувається в світі як таке, що відбувається і з ним. Це позиція чужого, судді над світом речей.

Розуміння і рефлексія – два способи осягнення людського світу, світу

людської культури, історії, людської суб'єктивності. Культурно-історичні явища є результатом людської діяльності, в них втілені мотиви, цілі, цінності людини. Розуміння і є розкриттям суб'єктивного, смислового плану соціально-культурної реальності, життєвого світу людини, світу її душі. У ХХ ст. виникає спеціальне філософське вчення – герменевтика, що досліджує процеси розуміння.

Рефлексія – самопізнання, самоусвідомлення. Рефлексія як розуміння людиною себе безпосередньо пов'язана з розумінням іншої людини. Як можна зрозуміти іншу людину і чи є прозорим для себе власне «Я»? Розмірковуючи над цією проблемою, філософи пропонували такі шляхи, як пізнання іншого «Я» за аналогією з собою, через «вчування» в світ іншої людини, через співпереживання.

Але проблема полягає в тому, що людина не народжується зі знанням власного «Я», розвиток самосвідомості здійснюється через спілкування з іншими, через інтерсуб'єктивний простір.

Людина спочатку дивиться в дзеркало іншої людини, щоб зрозуміти себе. Тому людина сприймає іншого за аналогією з собою, але себе розуміє через аналогію з іншим. Явище зустрічі з «Ти» і є тим місцем, де виникає саме «Я». Пізнати іншу людину можна тільки через її активне саморозкриття, через її готовність до діалогу, через її одкровення. За словами одного з філософів, одкровення є там, де реальність сама, своєю активністю, відкриває свій сенс і свою присутність. І щоб це одкровення здійснилося, потрібна співучасть «Я» і «Ти». Не змінившись сама, не зазирнувши у власне серце, людина не може розраховувати на одкровення іншої людини.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8– 2 години

Тема 8. Філософська теорія пізнання

Питання для обговорення

1. Пізнання як проблема філософії.
2. Біологічні, психологічні і соціокультурні основи пізнавальних процесів.
3. Індивідуальна пізнавальна діяльність: чуттєве і раціональне в пізнанні; логіка й інтуїція; особистісне знання і досвід; розуміння.
4. Пізнання в системі культури: місце пізнання в різних способах освоєння людиною світу - міфологічному, релігійному, містичному, практичному.
5. Вихідні принципи теорії пізнання.
6. Суб'єкт та об'єкт пізнання, їх взаємозв'язок.
7. Чуттєве і раціональне, емпіричне і теоретичне, абстрактне і конкретне, раціональне та ірраціональне.
8. Знання, мудрість та віра.
9. Проблема істини.
10. Критерії істини.

11. Проблема пізнаванності світу.

Рекомендована література: [10], [12].

ТЕМА 9. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Теоретичний блок. Філософія культури - це розділ філософії, який досліджує сутність і значення культури. Термін введений на початку 19 ст. німецьким романтиком А. Мюллером. Філософію культури слід відрізняти як від філософії історії, бо процес культурної творчості людства в своїх ритмах не збігається з фазами історичної еволюції, так і від соціології культури, яка розглядає культуру з точки зору її функціонування в даній системі суспільних відносин.

Таким чином, сенс вивчення культури не обмежується тим, що відкриває щось нове для розуміння лише самої культури: таке вивчення має значення для з'ясування істоти майже всіх, або у всякому разі, багатьох сторін життя суспільства. Якщо ми хочемо зрозуміти суть суспільного життя, її спрямованість і перспективи, ми не можемо абстрагуватися від питань культури. У багатьох випадках саме через спільність культури та чи інша громадська освіта набуває цілісності, тобто з розрізненого зборів людей перетворюється в єдність, що володіє упорядкованою структурою. Розгляд суспільства як цілісності, в єдності різноманітних аспектів є одним із завдань філософії (див. «Особливості сучасної соціальної філософії»). Тому виявлення об'єднує (інтегративної) соціальної функції культури стало одним з факторів, що викликають необхідність філософського осмислення культури.

Філософія культури (культурфілософія), загальна теорія культури, що стосується сутності і природи культури, її взаємини з природою і суспільством, класифікації видів, форм і напрямків, а також деяких приватних проблем, перш за все пов'язаних з цивілізацією. Ф.К. - Система метафізичних тверджень про сутність, генезис і найбільш загальні закони культури, прямо не спираються на емпіричні факти. Термін введений німецьким романтиком А.Мюллер. Вперше про сутність культури заговорили давньогрецькі філософи. Але вони не вживали терміну «культура», а то, що ми відносимо сьогодні до культури, вони відносили до області моральності. Софісти вважали, що звичаї, закони і норми гвалтують людську природу. Протиставлення природного і морального (культурного) представники іншого напрямку давньогрецької філософії - кініки довели до несумісності і закликали людство повернути до природного простоті. Їх вважають першими в історії критиками культури. Після них думка про зіпсованість громадського стану, тобто про шкідливість культурних умовностей, розвивали стоїки. В середні віки Ф.К., завдяки зусиллям християнських мислителів, перетворюється в

теологію культури. Виникає нова антиномія: культури і бога. Природа втрачає право служити критерієм оцінки культури, найвищим суддею стає бог. У новий час відроджується антична версія Ф.К. Те, що колись стверджували античні кініки, тепер можна почути з вуст французьких філософів-просвітителів Руссо, Вольтера, Монтеск'є. Пізніше німецькі романтики, зокрема, Шеллінг, знову повернули Ф.К. до теології культури. Німецькі романтики вплинули на культурфілософську погляди російських слов'янофілів, особливо - на Хомякова.

Проблематика Філософії культури вперше усвідомлюється софістами, сформульовані антиномію природного і морального (ототожнюється з культурою): так, згідно Гиппию, людські встановлення (звичаї, закони) ... гвалтують нас часто всупереч природі.

Киніки (Антисфен, Діоген Синопський) розвинули це протиставлення до висновку про необхідність повернення до природи, до простоти первобитночеловеческого існування, виступивши одними з перших критиків культури. Киническая критика штучності і зіпсованості громадського стану, сприйнята в ослабленому вигляді стоїцизмом, склала невід'ємний елемент тієї духовної атмосфери, в якій розвивалася громадська думка раннього християнства і його "теологія культури".

У новий час проблематика філософії та критики культури отримує особливий розвиток у Дж. Віко, Ж. Ж. Руссо, Ф. Шиллера (вчення про "наївної" і "сентиментальної" поезії як двох фазах в розвитку культури), І. Г. Гердера і йенських романтиків (ідея індивідуальної своєрідності національних культур і окремих історичних щаблів культурного розвитку).

Від Ф. Ніцше і частково від рос. слов'янофілів можна датувати існування Філософію культури у вузькому сенсі - як філософське осмислення різних стадій еволюції людської культури. Центр тяжкості зосереджується тепер на протиставленні культури як органічної цілісності - цивілізації як прояву механічного та утилітарного ставлення до життя (Г. Зіммель, О. Шпенглер, Л. Клагес, Г. Кайзерлинг, Х. Ортега-і-Гасет та інші представники філософії життя, в Росії - К. М. Леонтьєв, Н. Я. Данилевський, Н. А. Бердяєв та інші). У Данилевського та Шпенглера ця ідея поєднується з постулатом про абсолютну замкнутості та взаємної непроникності різних (національних або історичних) культур, що супроводжувалося запереченням загальнолюдського значення культури. Прагнення позбутися релятивізму і скептицизму в осмисленні культури призвело А. Тойнбі до відродження релігійно-філософських ідей Августина. С. Л. Франк спробував представити культуру і цивілізацію як різних, одночасно присутніх необхідних рівнів у розвитку культури.

Стародавній латинський термін *cultura* (обробка, виховання) було широким поняттям. Термін же «культура» навіть в латиномовній літературі античності, що створювалася на кілька століть пізніше класичних еллінських творів, вживається практично як синонім грецькому *paideia* (виховання відповідно до традиціями етосу, вдачі-традиції). Уявлення про справжній етос (ще в VI-V ст. До н. Е., Апелюючи до досвіду давнини, міркували про нього

піфагорійці, Сократ, Аристофан) змінювалися неодноразово, але завжди зберігалася прихильність до типу відповідає прекрасному строю Космосу «людини вихованого», який, будучи доброчесним і вірним громадянином, займає своє «природне місце». Визнаючи множинність природних відмінностей між людьми, антична епоха наділяла їх усіх (вже еллінів-то і римлян точно) сприйнятливостю до виховання. Постановці останнього, власне, і були приурочені грандіозні політико-виховні твори Ксенофонта і Платона, політико-виховна діяльність піфагорійців і стоїків.

Культура - історично певна ступінь розвитку суспільства і людини, виражена в результатах матеріальної і духовної діяльності людей, в створеної ними «другий природи»

Культура - це міцні вірування, цінності і норми поведінки, які організують соціальні зв'язки і роблять можливою загальну інтерпретацію життєвого досвіду (У. Бекет)

Культура - діяння людини, зв'язані з напруженим творчим актом, проривом в нове духовне простір.

Творчість - Діяльність людей, спрямована на створення нового, ніколи раніше не бувало. Це здатність з відомого, наявного в дійсності матеріалу створювати нову реальність.

Поняття культури не має однозначного визначення. Не випадково у філософській літературі існує безліч різних формулювань, кожна з яких розкриває окремі сторони цього багатогранного явища. Доцільно виділити три головних аспекти поняття культури. По-перше, вона є сфера вільної самореалізації особистості, сфера творчості. По-друге, культура є ціннісне ставлення до реальності. По-третє, культура є штучний, створений думкою, духом і руками людини світ, відмінний від «натури» (природи).

Перший аспект має на увазі, що культура являє собою особливу сферу (сектор) суспільного життя, в якій найбільш повно реалізуються творчі потенції людини. Це перш за все мистецтво, наука, освіта. Однак і сфери матеріального виробництва, або скажімо, торгівлі можуть бути не позбавлені творчої сторони, правда, за тієї умови, якщо надають людині можливість не бути тільки виконавцем, а продумувати і реалізовувати власні задуми. Другий аспект культури означає, що в ній завжди присутнє те, що свято, то, що визнається безумовною цінністю. З ціннісним ставленням тісно пов'язане поняття ідеалу, зокрема морального і естетичного. Культура як уявлення про цінності та ідеали не обмежена окремим сектором життя індивіда і суспільства, а охоплює собою все її боку, надаючи їм певну ціннісно-світоглядну спрямованість і одухотворяючи їх. Нарешті, третій аспект, який акцентував протиставлення «культури і натури», вказує на те, що буття людини і суспільства принципово відмінно від чисто природного існування, являє собою особливий світ, в якому визначальною є духовна сторона.

У трактуванні культури як сфери свободної самореалізації особистості (перший аспект) підкреслюється, що культура надає людині можливість вільно розвиватися в духовному плані, здійснювати свої ідеї, проекти, творчі

задуми. Культура не є зовнішньою по відношенню до людини. Її сенс у тому, щоб людина жила життям культури, сприймав її досягнення як частину своєї душі. За словами І.А. Ільїна, культура це те, що вимагає «повноти душевного участі». Значення культури в тому й полягає, щоб зберігати і розвивати ті багатства, які закладені в душі людини, бо «людська душа коштує дорожче всіх царств світу» (Н. Бердяєв). У культурі людина виступає як універсальна істота. Це означає, що саме в цій сфері він принципово відкритий всьому світу. У культурі як особливій сфері людина виявляє і реалізує свої необмежені можливості пізнання і творчості, він виявляє здатність перевершувати всі заздалегідь встановлені масштаби, відчуває себе істотою творчою.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9– 2 години

Тема 9. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Питання для обговорення

1. Релігія як феномен духовної культури.
2. Основні трактовки поняття «культура».
3. Взаємозв'язок матеріальної та духовної культури.
4. Типології культур.
5. Співвідношення понять «культура» та «цивілізація» в філософії.
6. Основні тенденції сучасної європейської культури.
7. Місце цінностей в структурі соціуму.
8. Ієрархія цінностей людського буття.
9. Основні аспекти кризи системи цінностей в умовах сучасності.
10. Свобода і гуманізм.
11. Свобода і культура.
12. Духовність.
13. Релігія.
14. Типологія релігій.

Рекомендована література: [51], [56], [59].

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ (ІНДЗ)

№ з/п	Завдання	Кількість годин	
		Денна	Заочна
1	Суспільство як предмет філософського аналізу.	20	20
2.	Сутність людини з погляду філософії.		
3.	Філософський зміст і обґрунтування прав людини.		
4	Політичні проблеми і перспективи сучасної цивілізації		
5	Ціннісні основи управління.		
6	«Економічна людина» і проблема відчуження		
7	Місце людини в інформаційному суспільстві.		
8	Глобалізація як визначальна тенденція сучасності.		
9	Справедливість як основна правова цінність.		
10	Проблема людини в екзистенціалізмі.		
	На виконання теми за вибором	20	20

Здобувач під час виконання ІНДЗ повинен дотримуватися принципів академічної доброчесності, не допускати академічного плагіату.

Академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості), та/або відтворення опублікованих текстів інших авторів без відповідного посилання (відповідно до ст. 69 Закону України «Про вищу освіту»).

Види академічного плагіату:

- копіювання;
- перефразування;
- компіляція;
- використання інформації (факти, ідеї, формули, числові значення тощо) з джерела без посилання на це джерело;
- подання як власних робіт (тез, аналітичних звітів, письмових робіт, есе тощо), виконаних на замовлення іншими особами, у тому числі робіт, стосовно яких справжні автори надали згоду на таке використання.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Критерії оцінювання за різними видами роботи

Вид роботи	бали	критерії
Практичні заняття	0 балів	Здобувач вищої освіти відсутній на занятті
	1 бал	Здобувач вищої освіти не бере участі в практичному занятті, є лише спостерігачем.
	2–3 бали	Здобувач вищої освіти виступає на занятті епізодично. Не висловлює власних міркувань з порушених питань. Ускладнюється з відстоюванням власної позиції.
	4–5 балів	Здобувач вищої освіти бере активну участь у практичному занятті. Висловлює обґрунтовані міркування, наводить доцільні приклади і відстоює власну позицію щодо обговорюваних питань.
Завдання для самостійної роботи (дидактичне портфоліо)	0 балів	Завдання не виконано.
	1 бал	Завдання виконано формально, стандартними фразами, без власних роздумів.
	2–3 бали	Завдання виконано стандартними фразами, проте містить власні роздуми, міркування.
	4–5 балів	Завдання виконано з творчим підходом, містить нешаблонні фрази, розгорнуте, цікаве, відрізняється власними роздумами, висновками.
Індивідуальне навчально-дослідне завдання	0 балів	Завдання не виконано.
	10 балів	Завдання виконано формально, стандартними фразами, без власних роздумів, відсутність презентації.
	20 балів	Завдання виконано з творчим підходом, містить нешаблонні фрази, розгорнуте, цікаве, відрізняється власними роздумами, висновками, розроблена презентація.

Критерії оцінювання за всіма видами контролю

Сума балів	Критерії оцінки
Відмінно (90-100 А)	Здобувач вищої освіти має ґрунтовні знання про відмінності філософії від інших наук; зміст та функції філософії; основні віхи, ідеї та персоналії історії світової філософської думки, а також української філософської думки як невід’ємної частини світової філософії; базовий понятійно-категоріальний апарат філософії. Усні відповіді здобувача повні, логічні й обґрунтовані. На високому рівні вміє бачити зв’язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя; аналізувати методологічне значення філософії для виконання професійних обов’язків; самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності; застосовувати у своїй діяльності методи, форми наукового пізнання; застосовувати діалектичні принципи взаємозв’язку явищ і процесів природного і соціального світу; практично застосовувати методи і форми наукового пізнання; Усвідомлює політичні аспекти сучасної філософської думки. На високому рівні вміє аналізувати тенденції сучасних напрямів світової філософської думки та української філософії. Виявляє творчий підхід до аналізу світоглядних соціальних і політичних проблем сучасності.
Добре (82–89 В)	Здобувач вищої освіти має достатні знання про відмінності філософії від інших наук; зміст та функції філософії; основні віхи, ідеї та персоналії історії світової філософської думки, а також української філософської думки як невід’ємної частини світової філософії; базовий понятійно-категоріальний апарат філософії. Усні та письмові відповіді повні, логічні, натомість не завжди обґрунтовані. На достатньому рівні володіє вміннями бачити зв’язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя; аналізувати методологічне значення філософії для виконання професійних обов’язків; самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності; застосовувати у своїй діяльності методи, форми наукового пізнання; застосовувати діалектичні принципи взаємозв’язку явищ і процесів природного і соціального

	світу; практично застосовувати методи і форми наукового пізнання; Проте подекуди не може практично застосовувати методи і форми наукового пізнання. Достатньо усвідомлено аргументує свою думку, однак не досить чітко знає усі характерні риси напрямів світової філософської думки. Під час доповіді виявляє невпевненість.
Добре (74–81 C)	Здобувач вищої освіти має знання про відмінності філософії від інших наук; функції філософії; основні ідеї та персоналії історії світової філософської думки. Припускається помилок у визначенні філософської антропології. На середньому рівні володіє вміннями бачити зв'язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя; аналізувати методологічне значення філософії для виконання професійних обов'язків; самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності. Усні відповіді логічні, проте не завжди повні й аргументовані. Не завжди вміє застосовувати у своїй діяльності методи, форми наукового пізнання.
Задовільно (64–73 D)	Здобувач вищої освіти має недостатні знання про відмінності філософії від інших наук; зміст та функції філософії; основні віхи, ідеї та персоналії історії світової філософської думки, а також української філософської думки як невід'ємної частини світової філософії; базовий понятійно-категоріальний апарат філософії. У визначенні ідей української філософської думки припускається значних помилок. На задовільному знає характеристики основних напрямів світової філософської думки. Усні відповіді не повні, здобувач вищої освіти не може їх обґрунтувати. На задовільному рівні володіє вміннями бачити зв'язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя; самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності; застосовувати у своїй діяльності методи, форми наукового пізнання.
Задовільно (60–63 E)	Здобувач вищої освіти на репродуктивному рівні має знання про сутність філософії, її структуру та функції, багатовікову історію розвитку філософської думки, базовий понятійно-категоріальний апарат філософії. На низькому рівні знає основні віхи, ідеї та персоналії історії світової філософської думки. На низькому рівні володіє вміннями бачити зв'язок філософії з актуальними проблемами суспільно-політичного життя; аналізувати

	методологічне значення філософії для виконання професійних обов'язків; самостійно розглядати світоглядні проблеми сучасності аналізу основних сучасних теорій філософії. Має елементарні, нестійкі навички виконання завдання.
Незадовільно (35-59 FX)	Здобувач повністю не володіє навчальним матеріалом курсу, не розуміє змісту теоретичних питань, практичних завдань. У результаті освоєння навчальної дисципліни здобувач демонструє незадовільний рівень сформованості компетентностей за стандартом, що не забезпечує його підготовку до самостійного вирішення задач, які окреслює мета курсу.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЗАЛІКУ

1. Що таке філософія? Предмет і місце філософії в системі світоглядного знання. Основні функції філософії.
2. Поняття і структура світогляду. Історичні типи світогляду.
3. Антична філософія: особливості, періодизація та значення для формування європейської культури.
4. Досократична філософія, її універсалістські орієнтації (Мілетська школа, Геракліт, піфагореїзм).
5. Атомістичне трактування буття в античній філософії (Левкіп, Демокріт, Епікур).
6. Філософія Сократа. Етичний раціоналізм Сократа.
7. Філософія Платона. Вчення Платона про ідеї.
8. Філософія Аристотеля: основні ідеї та їх вплив на світову філософію.
9. Основні проблеми середньовічної християнської філософії та основні етапи її розвитку. Суперечки про природу універсалій: реалізм і номіналізм.
10. Філософське вчення Фоми Аквінського, його концепція подвійної істини.
11. Гуманістичний характер філософії епохи Відродження. Основні ідеї епохи Реформації.
12. Особливості і головні риси філософії Нового часу.
13. Філософія Ф.Бекона. Проблема наукового методу. Вчення про “ідолів”.
14. Механістичний матеріалізм Т. Гоббса, його вчення про людину і суспільство.
15. Філософія Р.Декарта. Проблема наукового методу. Декарт про субстанції.
16. Філософські погляди Б. Спінози і Г. Лейбніца.
17. Дж.Локк - засновник сенсуалізму. Вчення про первинні і вторинні якості.
18. Суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі і агностицизм Д. Юма.
19. Французький матеріалізм XVIII ст., його вчення про матерію, пізнання, людину і суспільство (К.А.Гельвецій, П.Гольбах, Ж.Ламетрі, Д.Дідро).
20. Німецька класична філософія, її особливості і головні риси.
21. Теоретична і практична філософія І. Канта, його “коперніканський переворот” у теорії пізнання.
22. Г.Гегель, його філософська система і метод.
23. Філософія Л.Фейєрбаха, її антропологічний характер.
24. Російська філософія XIX - початку XX ст. Головні риси і особливості.
25. Філософія марксизму: основні ідеї та їх вплив на світову філософію й соціальну практику.
26. “Філософія життя” і її різновиди (А. Бергсон, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер).
27. Екзистенційна філософія та її основні ідеї.
28. Характерні риси та особливості герменевтики.
29. Фрейдизм і неофрейдизм (З.Фрейд, Е.Фромм, К.Юнг, А.Адлер, Г.Маркузе).
30. Філософський позитивізм: характерні риси та основні етапи розвитку.
31. Сучасна релігійна філософія: основні напрямки та їх характеристика.
32. Особливості та головні питання філософської культури Київської Русі.
33. Філософія українського Відродження та Просвітництва.

34. Г.С. Сковорода – родоначальник української класичної філософії. Проблема буття і людини в філософії Г.С. Сковороди.
35. Українська філософія XIX - XX століть.
36. Філософський зміст категорії буття та його головні форми. Типи онтології.
37. Формування та розвиток науково-філософського поняття матерії. Властивості та структура матерії.
38. Рух як спосіб існування матерії та його форми. Простір і час.
39. Відображення та форми його еволюції. Свідомість як вища форма відображення.
40. Сутність свідомості. Біологічні та соціальні передумови походження свідомості.
41. Структура та функції свідомості. Самосвідомість.
42. Діалектика: її історичні форми та особливості. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика.
43. Категорії діалектики та їх характеристика.
44. Альтернативи діалектики та їх характерні риси.
45. Пізнання як предмет філософського аналізу. Сутність та структура пізнавального процесу (суб'єкт, об'єкт, образ).
46. Поняття практики. Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу. Форми і рівні практичної діяльності. Функції практики.
47. Єдність чуттєвого та раціонального, логіки та інтуїції у пізнанні.
48. Проблема істини, види істини. Істина і хибність. Критерії істини.
49. Наукове пізнання, його рівні і форми. Методи наукового пізнання.
50. Філософія суспільства. Основні підходи до розуміння суспільства. Принципи наукової концепції суспільства.
51. Суспільство як система. Типологія соціальних відносин. Класифікація суспільних законів.
52. Проблема людини в історії філософської думки. Головні концепції походження людини.
53. Сутнісна характеристика людини. Взаємозв'язок біологічного, соціального та духовного в людині.
54. Основні концепції сенсу ЖИТТЯ людини.
55. Сутність і природа цінностей. Цінності та оцінки. Класифікація цінностей.
56. Духовне життя суспільства: поняття, сутність, структура.
57. Суспільна свідомість та її структура. Форми суспільної свідомості, критерії їх розрізнення і взаємодії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Волинка Г. І. Історія філософії. Підручник. 2015. 480 с.
2. Горлач М. І., Кремень В. Г., Ніколаєнко С. М., Требін М. П. та ін. Основи філософських знань: Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 1028 с.
3. Гринів О. Історія української філософії. Львів : Тріада плюс, 2015. 302 с.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : навч. посібник. Львів : Новий світ. 2012. 647 с.
4. Поцюрко М. Філософія : навч.-метод. посіб. Львів : Сполом, 2014. 276 с.
5. Причепій Є. М. Філософія : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів/ Є. М. Причепій. Київ : Академвидав, 2005. 592 с.
6. Синиця А. Аналітична філософія : монографія. Львів : ЛДУФК, 2013. 303 с.
7. Синиця А. Філософія : навч.-метод. посіб. Львів : ЛДУФК, 2014. 179 с.

Додаткова література

1. Борінштейн Є. Р. Логістика освітоцентризму в умовах соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства : матеріали II Міжнар. наук. конф. (26-27 травня 2017 року, Одеса). Одеса, 2017. С. 6-11.
2. Борінштейн Є. Р. Проблема особистості у філософії. Південноукраїнські наукові студії : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Одеса, 19 грудня, 2019 р.). Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2020. С. 32-34.
3. Борінштейн Є. Р. Філософія інфляції та філософія дефляції: перспективи розвитку сучасного суспільства. Наукове пізнання: методологія та технології. 2019. №1. С.20-26.
4. Виноградова Н. М., Начев А. П. Роль и значение конфуцианских ценностей в формировании и воспитании личности в Китае: история и современность. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2019. №2 (43). С. 12-17.

5. Вraith Г. Я. Роль філософії в сучасному суспільстві. Гілея: наук. вісник; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ : «Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 153 (№ 2). С. 273-276.
6. Вraith Г. Я. Проблема забезпечення якості вищої освіти в Україні. Інновації в освіті: сутність, проблеми, перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 21-22 жовтня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 121-122.
7. Начев А. П. Ценностные ориентации личности в социально-философском пространстве. Перспективи. 2011. №2. С. 127-131.
8. Начев А. П. Динаміка соціокультурних цінностей сучасного українського суспільства. Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства : матеріали IV Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (Одеса, 21-22 травня 2021 р.). Південноукр. нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського, кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2021. С. 23-25.
9. Петінова О. Б. Філософія: навчальний посібник. Одеса, 2019. 304 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті

1. Бібліотека Університету Ушинського URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/>
2. Бібліотека філософських текстів URL: <http://www.bookam.net/genre/nauka/filosofija>
3. Кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Університету Ушинського. URL: <https://pdpu.edu.ua/spisok-kafedr/kafedra-filosofiji-sotsiologiji-ta-menedzhmentu-sotsiokulturnoji-diyalnosti>
4. Наукове пізнання: методологія та технології. URL : <http://np.pdpu.od.ua>
5. Перспективи. Соціально-політичний журнал. URL: <http://perspektyvy.pdpu.od.ua/>